

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə
vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Süleymanov Vüsal Şamı oğlu

BAKİ – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

Dos. Dr. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____” 2019-cu il

**“Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə
vəziyyətinin təhlili və təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 420

Magistrant

Süleymanov Vüsal Şamı oğlu

Elmi rəhbər

i.ü.f.d., baş müəllim Hüseynova A.T

Proqram rəhbəri

i.e.n., dosent Seyfullayev İ.Z

Kafedra müdiri

i.e.d., professor Kəlbiyev Y.A

Abstract

Importance of research: Transportation industry is growing in Azerbaijan. Analyzing transportation companies matters on this ongoing situation, which necessitates careful investigation of financial position and performance.

Research objectives: The main objective of research is to reflect business, financial realities, position and results of enterprises operating in our country's transportation industry during this transition period to market economy, to find out respective problems and suggest solutions to the problems. The main actions for achieving research objectives are given below:

- Analysis of financial position in these enterprises
- Formation, distribution and analysis of financial results
- Summary of the analysis results

Research methods: Non-analytical research methods were used in the preparation of the dissertation work. Through the "Content Analysis" method, reports of enterprises and organizations, information obtained from different sources have been studied.

Sources used for research: Data from the State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, financial reports of Baku Metro CJSC, official state bodies, local and international organizations' reports, work materials.

Research limitations: It is no surprise that BakuBus LLC and Baku Metro CJSC were chosen for analysis because information regarding financial reports is not available for the other enterprises in this industry.

Research outcomes: For BakuBus LLC and Baku Metro CJSC an action plan has been prepared in order to improve the financial situation.

Practical and theoretical significance of outcomes: The results are not specific to BakuBus LLC and Baku Metro CJSC, but to all transport enterprises.

Key words: analyzing financial position in transportation

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I fəsil. Nəqliyyat sferasının strukturu və nəzəri-metodoloji əsasları.....	11
1.1. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunun sahə strukturu	11
1.2. Nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər və meyarlar	28
1.3. Nəqliyyat müəssisələrində maliyyə təhlilinin təsnifatı, məqsəd və vəzifələri	34
1.4. Nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodları.....	40
II fəsil. Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə vəziyyətinin təhlili	50
2.1. Nəqliyyat müəssisələrində likvidliyin və ödəməqabiliyyətliliyin təhlili.	50
2.2. Maliyyə nəticələrinin və rentabelliyn təhlili	59
2.3. Maliyyə sabitliyinin və müflisləşmə ehtimalının təhlili və qiymətləndirilməsi.....	70
III fəsil. Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə vəziyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları.....	77
3.1. Nəqliyyat subyektlərində ödəməqabiliyyətliliyin və likvidliyin təkmilləşdirilməsi yolları.....	77
3.2. Mənfəətin və rentabelliyn artırılması və təkmilləşdirilməsi yolları.....	82
Nəticə və təkliflər.....	87
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	89
Cədvəllərin siyahısı	92
Şəkillərin siyahısı.....	92

Giriş

Mövzunun aktuallığı: Nəqliyyat şəbəkəsi iqtisadiyyatın əsasını təşkil edir. Əhalinin istehlakı, məskunlaşma nümunələri, istehsal proseslərinin təşkili və infrastrukturun potensialı kimi bir çox dəyişənlərin təsirinə məruz qalan kompleks bir sistemdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının böyük bir sektoru olaraq nəqliyyat, vahid bazarın qurulması üçün strateji, gündəmdə olan prioritetdir. Sektor tarixi sənaye şəbəkələrinin əsas xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur – təbii monopoliyalar, dövlət subsidiyaları, tənzimlənən qiymətlər, infraqurulara qoyulan böyük həcmli investisiyalar.

İqtisadi fəaliyyətlərin qloballaşması və nəqliyyat bazarının tədricən liberallaşdırılması, sektorun dinamikası və strukturunda dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Artıq müəssisə və təşkilatların mal-material mübadiləsinin lokal səviyyəni aşıb regional və qlobal səviyyəyə çatması onların nəqliyyat sferasına olan ehtiyacının artmasına və sektorun inkişaf dinamikasının yüksəlməsinə səbəb olur. Son onilliklərdə dünya iqtisadiyyatının ən dinamik ünsürlərindən biri hesab olunan nəqliyyat sektoru ölkə üçün regional və qlobal inteqrasiya proseslərində mühüm rola malikdir. Eyni zamanda nəqliyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi ölkə iqtisadiyyatında istehsalın bütün səviyyələrində mal-material mübadiləsinin və istehlak proseslərinin daha çevik həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

İşgüzar mühit, xüsusilə də yeni biznes subyektlərinin yaradılması qloballaşma baxımından dəyişir. Bu qlobal nəqliyyat əlaqələrinin daha əhəmiyyətli olmasına səbəb olur. Fərqli biznes növləri, yaxud funksiyaları müxtəlif nəqliyyat tələbləri və prioritetlərinə malikdirlər (məsələn: beynəlxalq əhəmiyyətli məhsullar istehsal edən şirkətlər eyni əhəmiyyətli nəqliyyat vasitələrinə ehtiyac duyurlar). Qloballaşma və biznes vahidlərinin yeni bazarlar əldə etməsi və bu bazarlara çıxış imkanlarının genişlənməsi subyektlər üçün geniş imkanlar yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın faydaları 21-ci əsrin əvvəllərində sənayedə ikiqat həcmli gəlir artımını yaradıb.

Son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş bir sıra tənzimləmə tələbləri olmuşdur. Şirkətlərin daha çox imkanlar (özəl müəssisə və təşkilatlara dövlət dəstəyi) əldə etməsi, onları qlobal və milli səviyyədə fəaliyyət göstərməyə təşviq etmişdir. Beləliklə, gömrük, vergi uyğunluğu, mühasibat uçotu və idarəetmə ilə bağlı məsələlər artmışdır. Davamlı bir iş qurmaq istəyən şirkətlər, paydaşlarına daim əlavə dəyər təklif etməlidirlər. Buna görə sənayedə dəyişən biznes modelləri ilə, bir çox şirkət, yüksək səviyyəli sənayeləşdirilmiş, IT təchizat zənciri olan təchizatçılara yönəlirlər.

2008-ci ildən bu yana dünya iqtisadiyyatı qəfil ən mürəkkəb bazar şərtləri ilə qarşı-qarşıya qaldı. ABŞ-da başlayan sıxlaşan qlobal kredit böhranı və iqtisadi böhran dünyanın hər tərəfinə sürətlə yayıldı və işlərin təxminən hər aspektində bir çox təşkilat böhranın təsirinə məruz qaldı. İstehlakçı satınalma nümunələrində dəyişikliklər daha az əhəmiyyətli nəqliyyat həcminə gətirib çıxardı və ekspress biznesə böyük təsir göstərən daha ucuz təslim rejimlərinə keçdi. Artan neft qiymətləri emissiyaların azaldılmasına daha güclü təsir göstərmiş, həm də nəqliyyat şirkətlərinə, xüsusilə də aviaşirkətlərə təzyiqləri artırmış, havayolu tənəzzülləri qeydə alınmışdır. Lakin Azərbaycan Respublikası qlobal iqtisadi böhranın mənfi təsirlərinə məruz qalmamış və həmin dövrdə də nəqliyyat sektorumuzun dinamik inkişafı qeydə alınmışdır. Ötən illərdə Nəqliyyat və Logistika sənayesi müsbət iqtisadi şərait, xammal, sərmayə və istehlakçı məhsullarına tələbatdan xeyli gəlir əldə etmişdir.

Bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün nəqliyyat sektoru böyümənin əhəmiyyətli bir göstəricisi olaraq qəbul edilir. Kommersiya ticarəti fəaliyyətinin artması ilə, istehsal obyektlərinin və paylama mərkəzlərinin yerləşməsi ölkənin nəqliyyat sektorunun və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına böyük təsir göstərə bilər. Bu istehsal müəssisələrinin və paylaşdırıcı mərkəzlərin nisbi yeri ölkəni logistika şəbəkəsi daxilində mərkəzə və ya bir transit keçid kimi xidmət edən ölkəyə çevirə bilər. Belə məsələlər nəqliyyat infrastrukturunun sürətlə inkişaf etdiyi inkişaf edən ölkələrin iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lojistik provayderlər aşağı qiymətli ölkələrdən mənfəət əldə etmək istəyən və ya yeni bazarlara çıxmaq

istəyən müştərilərlə qarşılaşır. Onlar öz müştərilərinə məqsədlərinə çatmaq, inkişaf etməkdə olan bazarların mühitini anlamaq və onların səlahiyyətlərini və resurslarını genişləndirmək üçün kömək edə bilirlər. Bu şirkətlər onların inkişafında mühüm vəzifə yerinə yetirirlər və aşağıdakı bir neçə strateji məsələni nəzərdən keçirirlər.

- Həmin müştərilər fəaliyyət göstərdikləri sahəni genişləndirməlidirlər, yaxud yeni bir fəaliyyət sahəsi yaratmalıdırlar.

- Həmin müştərilər yeni İT texnologiyalara investisiya qoymalıdırlarmı?

- Onlar hansısa satınalma hərəkəti etməlidirlərmə?

- Müştərilərə biznesə dəyər qatdıqlarını inandıraraq, rəqabətdən necə fərqlənə bilirlər?

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İstər milli mənbələrdə, istərsədə xarici ədəbiyyatlarda sektor hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Subyektlərdə maliyyə vəziyyətinin təhlili və planlaşdırılmasına dair çoxsaylı tədqiqat araşdırmaları aparılmış və nəticələr barədə geniş ədəbiyyat bazası yaradılmışdır. Həmin məsələlər S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, Ə.S.Sadıqov, İ.M.Abbasov, F.M.Quliyev, İ.M.Mahmudov, F.Ş.Hacıyev, T.S.Zeynalov, N.M.İsmayılov, S.M.Qasimov, C.B.Namazova, N.İ.İsmayılov, Ə.İ.Daşdəmirov, M.Məmmədov kimi iqtisadçı alimlərin və digərlərinin əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

Xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərindən X.Anderson, Dcon Dc Merfi, K.Druci, D.Kolduell, B.Nidlz, Riçard Qomas, Jak Rişar, İ.T.Balabanov, M.İ.Bakanov, V.V.Kovalyov, M.S.Meyksin, Q.V.Savitskaya, Edward Elgar, Lahiri. Kajal, Düh. Julia və digərlərinin tədqiqatlarında mövzu ilə bağlı geniş şərh verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq lahiyələr çərçivəsində və bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ölkəmizdə fəaliyyət göstərən nəqliyyat sektoru müəsisə və təşkilatlarında maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin əks etdirilməsi və təhlili problemləri, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülməli işlərdən ibarətdir. Tədqiqat işində qeyd olunan məqsədə nail olmaq istiqamətində müəyyənləşən vəzifələr aşağıdakılardır.

- Subyektlərdə maliyyə vəziyyətinin təhlili və analizi
- Subyektlərdə maliyyə vəziyyətinin təhlilinin aparılmasının beynəlxalq standartlara uyğunluğu səviyyəsinin yoxlanılması
- Subyektlərdə maliyyə vəziyyətinin təhlili və maliyyə nəticələrinin əks etdirilməsinin beynəlxalq təcrübəyə uyğun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri
- Maliyyə nəticələrinin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin təhlili
- Təhlil nəticələrinin ümumiləşdirilməsi

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu regional, beynəlxalq nəqliyyat layihələri, ölkəmizin nəqliyyat təsərrüfatı subyektləri və nəqliyyat sahəsini idarə edən və tənzimləyən orqanları dissertasiyanın tədqiqat obyektini təşkil edir. Tədqiqat predmeti orqanlar üçün iqtisadi-hüquqi baza, nəqliyyat təsərrüfatı subyektləri üçün maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlar və onların təhlili istiqamətləri, həmtərəf olduğumuz beynəlxalq nəqliyyat layihələrinin icrası vəziyyəti və onların ölkəmizə gətirdiyi iqtisadi, strateji imkanlardır.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hazırlanmasında analitik olmayan tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. “Məzmun analizi” metodunun köməyi ilə sahədə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların hesabatları, müxtəlif mənbələrdən (kitablar, jurnallar, internet saytlar, milli və beynəlxalq qanunvericilik sənədləri və s.) əldə edilmiş informasiyalar öyrənilmişdir.

“Qeyri-struktur intervyu” metodundan da istifadə olunmuşdur. Bu metodun istifadəsi kimi sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin, şirkətlərin idarəetmə qurumu işçiləri ilə maliyyə vəziyyəti təhlilindəki informasiya ehtiyacları analiz edilmişdir. Onların hansı informasiyalara ehtiyac duyduqları və öz gələcək perspektivlərini və inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək baxımından tələb etdikləri məlumatlar öyrənilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsindən alınan məlumatlar, Bakı Metropoliteni QSC-nin hesabat məlumatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi, Nəqliyyat, Rabitə və

Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin həmçinin onlara daxil olan digər strukturların, rəsmi dövlət orqanlarının, sahədə fəaliyyət göstərən yerli və beynəlxalq təşkilatların hesabatları, işçi materialları və sənədləri, seminar və konfransların materialları tədqiqatın informasiya bazasını təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları: Təqdim olunan elmi-tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasını “Nəqliyyat haqqında”, “Mühasibat uçotu haqqında”, “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərar və aktları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin təlimatları, qayda və göstərişləri, iqtisadi təhlil, maliyyə təhlili, statistika, proqnozlaşdırma, qiymətdoyma və digər iqtisad elmlərində istifadə olunan tədqiqat metodları və üsullar, riyazi – iqtisadi üsulları, məzmun analizi metodları, qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üsulları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat prosesində “BakuBus” MMC və “Bakı Metropoliteni” QSC-nin seçilməsi təsadüfi hal deyildir. Belə ki, digər nəqliyyat müəssisələrinin hesabat və digər informasiyalarına əlçatanlıq tam təmin olunmamışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat materialının elmi-praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, əldə edilən nəticələr yalnız “BakuBus” MMC və “Bakı Metropoliteni” QSC üçün spesifik deyil, bütün nəqliyyat müəssisələrini əhatələyir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Tədqiqatın nəticəsi kimi dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İlk fəsil “Nəqliyyat sferasının strukturu və nəzəri-metodoloji əsasları” başlığı altında dörd bölməni özündə birləşdirir. İkinci fəsil üç və üçüncü fəsil iki bölməni özündə birləşdirir.

Tədqiqatın nəticəsi kimi nəticə və təkliflər hissəsi deduksiya metodunun köməyi ilə hazırlanmışdır.

Magistr dissertasiyası bir yarım intervalla təyin olunmuř kompyuter yazısı ilə 85 səhifədən ibarətdir.

I fəsil. Nəqliyyat sferasının strukturu və nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunun sahə strukturu

Nəqliyyat sektoru subyektləri kifayət qədər geniş tərkibə malikdir. Onları üç kateqoriyaya bölmək mümkündür.

- Nəqliyyat müəssisələri
- Daşıyıcılar
- Müştərilər

Nəqliyyat müəssisələri maddi istehsalın bir sahəsi kimi qəbul edilir. Onların çevik və fasiləsiz işləməsi nəticəsində sənayenin, ticarətin ahəngdar fəaliyyəti təmin edilir. Aşağıda Azərbaycan Respublikası üçün nəqliyyatın 6 növlü modeli göstərilmişdir.

- Dəmir yolu nəqliyyatı (müəssisələri)
- Hava nəqliyyatı (müəssisələri)
- Avtomobil nəqliyyatı (müəssisələri)
- Dəniz nəqliyyatı (müəssisələri)
- Daxili su nəqliyyatı (müəssisələri)
- Boru-kəmərlər nəqliyyatı (müəssisələri)

Ölkə nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsinə aid olan nəqliyyat növlərindən biri dəmir yolu nəqliyyatıdır. Dəmir yolu nəqliyyatı müəssisələri nəqliyyat sistemində xüsusilə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə aparıcı yer tutur. Bu nəqliyyat növünün əsas xüsusiyyətləri yüksək daşıma qabiliyyəti, universal olması, manevr etmək imkanı, relyef və iqlimdən nisbətən asılı olmaması kimi amillər təşkil edir. Bu səbəbdən həm daxili, həm də xarici nəqliyyat bazarlarında tələbat hər zaman yüksək olur.

Məkana görə dəmir yolu ilə daşınma iki istiqamətdə aparılır:

- daxili daşınma
- beynəlxalq daşınma

Yalnız bir dövlətin ərazisində aparılan daşınmaya daxili daşınma deyilir. Daşınma xarici dövlətdəki subyektlə Azərbaycan Respublikasındakı subyekt arasında həyata

keçirilsə bu beynəlxalq daşınma adlanır. Beynəlxalq daşınmanın mahiyyəti ondadır ki, burada yük və sərnişinlər ikidən çox dövlət arasında daşınır. Burada üçüncü dövlətlər tranzit mövqe tuturlar.

Daşınma prosesinin təşkilində iştirak edən müəssisəyə (təşkilata) görə dəmir yolu ilə daşınmanın üç növü fərqləndirilir.

- yerli daşınma
- birbaşa daşınma
- birbaşa qarışıq daşınma

Yalnız bir dəmir yolu nəqliyyatı müəssisəsi tərəfindən aparılan daşınmaya yerli daşınmalar deyilir. Birbaşa daşınmanın mahiyyəti ondadır ki, eyni bir sənəd (dəmir yolu qaiməsi) əsasında birdən çox müəssisənin iştirakı ilə daşınmalar həyata keçirilir. Birbaşa qarışıq daşınmalar dedikdə isə, eyni bir sənəd əsasında dəmir yolu və digər müxtəlif növ nəqliyyat müəssisələrinin vasitəsi ilə həyata keçirilən daşınma başa düşülür. Misal üçün, şərti yük qaimə vasitəsi ilə dəmir yolu ilə Gəncədən Bakıya, dəniz nəqliyyatı vasitəsi ilə Bakıdan Aktauya daşınır.

Daşınmanın obyektinə görə isə dəmir yolu daşınmalarının üç növü fərqləndirilir.

- yük daşınma
- sərnişin daşınma
- baqaj daşınma

Əgər daşınmanın obyektini yalnız yükəndən ibarətdirsə, bu daşınma dəmir yolu ilə həyata keçirilən yük daşınması adlanır. Məhz bu daşınma hazırkı dövrdə dəmir yolunun əsas fəaliyyət istiqamətini təşkil edir. Dəmir yolu vasitəsi ilə yük daşınması sənaye və digər müəssisələr arasında xammal, mal, material və digər qiymətliyələrin axınını təmin edir, xalq təsərrüfatı və iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rola malikdir. Dəmir yolu ilə əksər hallarda, eləcə də Azərbaycan Respublikasının timsalında xalq təsərrüfatı üçün, eyni zamanda dövlət əhəmiyyətli yüklər daşınır.

Daşınma obyektini sərnişinlər təşkil edirsə, bu növ daşınma sərnişin daşınması adlanır. Sərnişinlərin xüsusilə uzaq məsafələrə təyinat məntəqələrinə (mənzil başına) çatdırılmasında dəmir yolu nəqliyyatı müəssisələri önəmli vasitələrdən biri

sayılır. Son zamanlar respublikamızda şəhərlər və rayonlararası sürətli qatarlara tələbat artmışdır.

Baqaj daşınmalarının obyeti rolunda baqaj daşınması müəyyənləşir. Daşınmanın bu növündə sərnişinlərin müxtəlif məqsədlər üçün lazım olan predmetlərin təyinat yerinə çatdırılması həyata keçirilir.

Nəqliyyatın dəmir yolu növündə çarter tətbiq edilmir. Dəmir yolu nəqliyyatı ilə çarter daşınmaları həyata keçirilmir.

Ötən onilliklərdə bütün sahələrdə özəlləşmə meylləri başa vermişdir. Lakin özəlləşmə prosesi dəmir yolu nəqliyyatına toxunmamışdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi dəmir yollarını, ona xidmət edən müəssisə və təşkilatları özəlləşdirilməsi qadağan olunan müəssisə və obyektlərə aid edir. Müasir dövrdə dəmir yolu müəssisələrinin fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsi tamamilə saxlanılır. Dəmir yollarında dövlət inhisarı olmaqla, o dövlət mülkiyyəti hesab edilir.

Tarixi “İpək yolu”-nun bərpası və inkişafı nəticəsində digər nəqliyyat növləri kimi dəmiryolu nəqliyyatına da tələbat artmışdır. Daşınmaların xeyli hissəsi məhz onun vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Dəmir yolu nəqliyyatı müəssisələri əvvəllər “Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolu”-nun (ADDY) struktur vahidi kimi dəmir yolunun tərkibində sərnişin, yük, baqaj və digər daşımalar üzrə xidmətlər göstərirdilər. 2009-cu il iyul ayının 20-sindən etibarən ADDY yenidən təşkil olunaraq “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-yə çevrilmişdir. QSC tam olaraq dövlət mülkiyyətindədir və ali idarəetmə orqanı səhmdarlarının ümumi yığıncağıdır.

Sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə ADY rəhbərlik edir. O, Nazirlər Kabinetinin 15.02.2010-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiqlənmiş əsasnamə ilə fəaliyyət göstərir. ADY-nin əsas məqsədləri və fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır.

- yük, sərnişin, baqaj və poçtun çevik və təhlükəsiz şəkildə dəmir yolları ilə daşınmasının təmin edilməsi.
- ümumi istifadədə olan yollarda yük işinin təşkili
- sərnişin və yük daşımalarında xidmətlər göstərilməsinin həyata keçirilməsi

- dəmir yollarında yük və kommersiya işinin təşkili, onlara rəhbərliyin göstərilməsi, ümumi istifadədə olan yerlərdə dəmir yolu vasitələri ilə yükləmə, boşaltma işlərinin təşkili və yükgöndərən, yükalanlar üçün nəqliyyat-ekspedisiya xidmətinin təşkili və həyata keçirilməsi.

- müəssisələrdə dövlət əmlakının mühafizəsinin təmini

ADY-nin əmlakı tam təsərrüfatçılıq səlahiyyəti ilə dövlətə məxsusdur. ADY əmlak üzərində sahiblik, sərəncam vermək və istifadə etmək səlahiyyətlərini özündə saxlayır. ADY-nin əsas vəsaiti kimi dəmir yollarının 57%-i elektriklişdirilmiş və onun 37%-ini ikixətli yollar təşkil edir.

Nəqliyyat subyekti qismində çıxış edən iştirakçı kimi Bakı Metropoliteni Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1966-cı il tarixli qərarına əsasən yaradılmışdır. Bakı Metropoliteni hüquqi şəxs sayılmaqla dövlət müəssisəsidir. Metropoliten fəaliyyəti prosesində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tabedir və nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir.

Bakı Metropolitenin vəzifələri aşağıdakılar sayılır:

- Şəhər sakinlərinin daşınmalara olan tələbatını ödəmək və ödənilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək

- Qatarların hərəkət təhlükəsizliyini təmin etmək

- Müasir texniki vasitələri, sistem və üsulları tətbiqini həyata keçirmək

- Tikililər, qurğular və texniki vasitələri daim istifadəyə hazır vəziyyətdə saxlamaq

Bakı metropoliteni perspektiv planlar hazırlamaqla sərnişin daşımalarının artırılmasını və öz buraxılış qabiliyyətinin artmasına xidmət edir.

Metropolitenin əmlakı dövlət mülkiyyəti sayılmaqla, o, əmlak üzərində məhdud əşya hüququna malik sayılır.

Hava nəqliyyatı müəssisələri və təşkilatları hava yolu ilə sərnişin və maddələrin daşımalarını həyata keçirir. Sözügedən müəssisələr “Azərbaycan Hava Yolları” (AZAL) – nın tərkibinə daxildir. “AZAL” qısaltması ingilis dilindəki “Azerbaijan AirLines” ifadəsindən götürülmüşdür. Konsern 1992-ci ildə SSRİ Mülki Aviasiya

Nazirliyinin “Azərbaycan Aviasiyası”-nın bazası əsasında yaradılmış və 2008-ci ildə səhmləri dövlətə məxsus olan “AZAL” QSC-yə çevrilmişdir.

“AZAL” hava nəqliyyatına, aviasiya daşımaları sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə rəhbərlik etməklə, müstəqil istehsal kompleksidir. Onun fəaliyyət predmetini tərkibində olan müəssisələr vasitəsi ilə sərnişin, yük, baqaj, poçtun daxili, regional və beynəlxalq hava xətləri üzrə daşımalarını həyata keçirmək təşkil edir. Bunun üçün QSC Respublikamızın ona təhkim olunmuş daxili, regional və beynəlxalq hava xətlərini istifadə edir.

“AZAL” QSC-nin bir daşıyıcı statusu olan qurum kimi vahid qiymət və tarif siyasəti vardır. Belə ki, sərnişin, yük, baqaj, poçt daşımaları üzrə tariflər qanunvericilə əsasən müəyyənləşdirilir. Eyni zamanda güzəştli biletlərin (pulsuz biletlər də bura daxildir) verilmə qaydaları müəyyənləşdirilir.

“AZAL” QSC aşağıda sadalanan vəzifələri həyata keçirir.

- Mülki aviasiyanın inkişafını və təkmilləşdirilməsini təmin etmək
- Mülki aviasiyanın inkişafı sahəsində vahid elmi-texniki siyasət izləmək
- Hava gəmilərinin müntəzəm və təhlükəsiz uçuşlarını təmin etmək
- Beynəlxalq əməkdaşlığa yönələn tədbirlər görərək, ondan ondan elmi-texniki fayda almaq

Hazırda AZAL Beynəlxalq Hava Nəqliyyatı Assosiasiyasının (İATA) üzvüdür və onun arsenalında hazırda xidmət göstərən 25 müxtəlif tipli hava gəmisi mövcuddur. QSC-nin fəaliyyətinin maddi əsaslarını onun əmlakı təşkil edir. Əmlak tam təsərrüfat hüququ əsasında ona aiddir və əmlaka sərəncam vermək, ondan istifadə etmək hüquqlarına malikdir. Əmlak əsas fondlar, dövriyyə vasitələri, maliyyə ehtiyatları, digər maddi nemətlərdən ibarətdir. Əmlak fəaliyyət məqsədləri üçün və təyinatına uyğun olaraq istifadə edilə bilər. Qurum ona əmlakına verilmiş tam təsərrüfatçılıq hüququ əsasında onu cəmiyyətin törəmə müəssisələrinə verə bilər. Əmlakın formalaşma mənbələri aşağıdakılardır:

- əsas fondlar və dövriyyə vəsaitləri hesabına
- tabeliyində olan müəssisələrdən alınmış pul, maddi və valyuta haqları hesabına

- təsərrüfat-istehsal fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlir hesabına
- banklardan alınan kreditlər hesabına
- səhmlərin ona oxşar qiymətli kağızların satışından daxilolmalar hesabına
- təhkim olunmuş müəssisələrdən əvəzsiz olaraq alınan haqlar hesabına

Qeyd etmək lazımdır ki, “quruma təhkim olunmuş əmlak” anlayışı ilə “qurumun əmlakı” anlayışları fərqli anlayışlardır. İlk anlayış cəmiyyətin əmlakının əmələgəlmə mənbələrindən biridir. O, ikinci anlayışa nisbətə məhdud çərçivədədir. AZAL maddi vəsaitləri hesabına təsərrüfat fəaliyyətindən əmlak əldə edə bilər və bu əmlak ona aid olunur. Sözügedən əmlak “quruma təhkim olunmuş əmlak” anlayışına aid edilmir.

AZAL öz kreditörünü qarşısında əmlakı ilə məsuliyyət daşıyır. Öhdəliklər yerinə yetirilmədiyi hallarda tələb həmin əmlaka yönəldilə bilər. Bu hal onu göstərir ki, qurumun əmlakı maddi bazadan savayı, eyni zamanda girov-təminat funksiyasını yerinə yetirir.

Artıq AZAL-ın bir sıra müəssisələrinin və təşkilatlarının özəlləşdirilməsinə başlanılmışdır. Özəlləşdirmə iqtisadiyyatı sürətləndirir və onun səmərəliliyini artırır. Digər tərəfdən isə investisiyaların cəlb edilməsinə səbəb olur. Vaxtilə Azərbaycan Respublikasının prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə AZAL-ın bir sıra müəssisələri özəlləşdirilmə üçün açıq elan edilmişdir. Bunlara “Azərbaycan Hava Yolları” Milli Aviaşirkəti, “Azərbaycan Hava Yolları” Yük Aviaşirkəti, “Azalkarqo” hava şirkəti, Bakı “Azalhelikopter” Aviasiya şirkəti, “Azalaviatonnaj şirkəti və s. aiddir. Sözügedən müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesində əsasən yerli investorlar fəallıq göstərirlər. Lakin xarici investorların da iştirakına icazə verilir.

Respublikamızda mülki aviasiyanın fəaliyyətinə prosesinə nəzarəti və sahədə dövlət tənzimlənməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası” (DMA) yaradılmışdır. 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə o, Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyi kimi Nazirliyin strukturuna daxil edilib.

Agentlik respublika ərazisində mülki aviasiya daşımaları ilə əlaqədar daxili nəqliyyat hüquq sistemində, eyni zamanda BMAT (Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatı) və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın inkişafında və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu mülki aviasiya sahəsində beynəlxalq konvensiyaların icrasına nəzarətin təmin edilməsində mühüm rola malikdir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Agentliyinin Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Əsasnamənin ilk bəndində göstərilir ki, agentlik aviasiya sahəsində nəzarəti, dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır.

Agentliyin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıda sadalanmışdır:

- hava nəqliyyatı sahəsində dövlət siyasətinin yaradılmasında iştirak edir və onun həyata keçirilməsini təmin edir
- hava nəqliyyatının davamlı inkişafını təmin edir
- mülki aviasiya gəmilərinin uçuşlarının təhlükəsizliyinə, aviasiya təhlükəsizliyinə nəzarət edir.
- dövlət nəzarətini həyata keçirir
- qanunvericiklə müəyyən edilmiş digər istiqmətlərdə fəaliyyət göstərir

Agentlik aşağıdakı vəzifələri icra edir:

- səlahiyyətləri daxilində normativ tənzimlənməni təmin edir
- dövlət proqramlarının və davamlı inkişaf konsepsiyalarının həyata keçirilməsini səlahiyyətləri daxilində icra etmək
- qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydalarda fəaliyyətin müvafiq növlərinə xüsusi razılıq, habelə hüquqmüəyyənedici sənədlər vermək
- beynəlxalq əməkdaşlıq edərək digər ölkələrin Aviasiya Administrasiyaları ilə birgə fəaliyyət göstərir
- BMAT-ın Standartları və tövsiyyə olunan təcrübəsi əsasında uyğunluğu yoxlamaq və milli qayda, norma və prosedurlar arasında fərqlərin olub-olmaması barədə məlumat vermək

- Mülki aviasiya gəmilərində baş vermiş qəzaların müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə birgə araşdırmaq, qəzaların və insidentlərin qarşısının alınması məqsədilə aviasiya cəmiyyəti arasında informasiyanın yayılmasını təmin etmək, aviasiya hadisələrinin, insidentlərin uçotunu aparmaq, onlar barədə müvafiq mülki aviasiya təşkilatına vaxtında məlumat vermək

Agentlik vəzifələrin icrasında aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- qanunvericilik aktlarının layihələrini hazırlamaq yaxud, onların hazırlanmasında iştirak etmək
- xarici dövlətlərdəki aidiyyəti aviasiya təşkilatları ilə əməkdaşlıq etmək
- zəruri hallarda əlavə və dəyişikliklərlə bağlı BMAT-a təkliflər vermək

Avtomobil nəqliyyatı istər yük daşınmasında, istərsə də sərnişin daşınmasında nəqliyyat sektorunda aparıcı yerlərdən birini tutur. Bu nəqliyyat növündə yüklərin daşınmasının digər nəqliyyat növlərinə nisbətə üstün cəhəti ondadır ki, o “qapıdan-qapıya” prinsipi əsasında yükləri bilavasitə malgöndərənin anbarından malalanın anbarına çatdırılmasını təmin edir. Onun operativ fəaliyyətinin əsasını yüksək sürətli hərəkət etmək təşkil edir. Məkan baxımından isə avtomobillər müxtəlif yollarla hərəkət etmək imkanına malik olan nəqliyyat vasitələridir. Praktikada elə bir sahə tapmaq olmaz ki, sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələr avtonəqliyyat xidmətindən istifadə etməsinlər. Son zamanlar Republikamız ilə MDB ölkələri arasında, eyni zamanda İran və Türkiyə ilə beynəlxalq avtomobil daşımalarında inkişaf tempi artır. Bu nəqliyyat növü beynəlxalq sərnişin daşımalarında da vacib rola malikdir. Belə ki, Avropa ölkələrinə müntəzəm olaraq beynəlxalq avtomobil xətləri təşkil edilir. Bu xətlər mövsümi olaraq fəaliyyət göstərir və turistlərin daşınmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Hal-hazırda Böyük “İpək Yolu”-nun bərpası layihəsi (TRASEKA) çərçivəsində Asiyanı Qafqaz üzərindən Avropaya birləşdirən avtomobil yolları salınır.

Avtomobil nəqliyyatı aşağıdakı funksiyalara malikdir:

- sənaye və kənd təsərrüfatının operativ mübadiləsinin təmin edilməsi (bu nəqliyyat növü hazır məhsulların, yarımfabrikatların, xammalın və materialların istehlakçılara çatdırılmasında mühüm vasitədir)

- tikinti sektorunda ehtiyac və tələbatın təmin edilməsi (bu nəqliyyat növünün köməyi olmadan hansısa tikinti layihəsinin həyata keçirilməsi mümkünsüzdür. Tikintidə istifadə olunan yüklərin, materialların, konstruksiy və detalların daşınması məqsədilə bu nəqliyyat növündən geniş istifadə olunur)

- sakinlərin avtomobil daşınmasına olan tələbatının ödənilməsi

- hərbi potensialın möhkəmləndirilməsinə kömək edilməsi

Avtomobil nəqliyyatı müəssisələri yaxın keçmişdə “Azəravtonəqliyyat” Dövlət Konserninin tərkibinə daxil olan müəssisələrdən ibarət idi. Konsern nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərirdi. Sonralar həmin struktur ləğv olunaraq, səlahiyyətləri “Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi”-nə verildi. 2017-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Nazirliyi ilə birləşdirilərək, onların əsasında Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yaradılmışdır. Nazirliyin əsas vəzifə və funksiyaları sırasında aşağıdakıları sadalamaq olar.

- Avtonəqliyyatın inkişafında vahid elmi-texniki siyasətini həyata keçirmək

- Avtonəqliyyat xidmətlərində azad rəqabətə əsaslanan bazarın yaradılmasına zəmin yaratmaq

- İqtisadiyyat və əhəlinin avtonəqliyyat xidmətinə olan tələbatını təmin etmək

- İstehsal potensialından və əmək ehtiyatlarından tam istifadə olunmasına nail olmaq üçün proqram və iqtisadi mexanizmlər işləyib hazırlamaq

Hal-hazırda bu funksiyaları Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi həyata keçirir. Nazirliyin tənzimlədiyi əsas məsələlərdən biri avtonəqliyyat müəssisələrinin iqtisadi-hüquqi tənzimlənməsi sahəsində qanunvericiliyi təkmilləşdirməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə 2008-ci il tarixində “Avtomobil nəqliyyatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Paytaxt şəhərində sakinlərin rahat və müntəzəm gediş-gəlişini təmin etmək məqsədilə 2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tabe olan Bakı Nəqliyyat Agentliyi (BNA) yaradılmışdır. Bakı Nəqliyyat

Agentliyinin publik hüquqi şəxs kimi 2018-ci il tarixində nizamnaməsi təsdiq olunmuşdur. Agentlik öz vəzifələrini hüquqi və fiziki şəxslərlə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları, beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları ilə əlaqəli həyata keçirir. Sərnişindaşıma sahəsində nəzarət və tənzimlənmənin həyata keçirilməsi, yol hərəkətinin təşkili, nəqliyyat axınının mərkəzləşdirilmiş tənzimlənməsini həyata keçirilməsi, sərnişindaşıma sahəsinin inkişafının təmin edilməsi agentiyin fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir. BNA nəqliyyatı intellektual idarəetmə sistemini tətbiq edir.

Respublikamızda beynəlxalq avtomobil daşımalarının həyata keçirilməsi sahəsində, daşıma proseslərinin sadələşdirilməsi və inkişaf etdirilməsində Azərbaycan Beynəlxalq Avtomobil Daşıyıcıları Assosiasiyası (ABADA) əhəmiyyətli rol oynayır.

Assosiasiya 1993-cü ildə qeyri-kommersiya təşkilatı kimi yaradılmış və 2002-ci ildə ictimai birlik statusunda yenidən dövlət qeydiyyatından keçmişdir.

Qurumun mahiyyəti ondadır ki, o, beynəlxalq avtomobil yükdaşımalarını həyata keçirən Azərbaycan avtodaşıyıcılarını özündə birləşdirir. Avtodaşıyıcılar hüquqi və fiziki şəxs qismində çıxış edə bilirlər. Azərbaycan Dövlətinin qərarı ilə belə müəyyən edilmişdir ki, assosiasiya Azərbaycan Respublikası ərazisində “BYD kitabçası tətbiq edilməklə beynəlxalq yük daşımaları haqqında” Gömrük Konvensiyasının tətbiqi ilə əlaqədar təminat orqanıdır.

Assosiasiya yaradıldığı tarixdən etibarən Beynəlxalq Avtomobil Nəqliyyatı İttifaqının (BANİ -İRU) üzvüdür. Avtomobil nəqliyyatı sahəsində bütün beynəlxalq assosiasiyalarla sıx əlaqələr saxlayır. Qurum avtomobil daşımalarına aid beynəlxalq və milli hüquqi aktların və proqramların layihələrinin hazırlanması işində fəal iştirak edir.

Təşkilatın əsas məqsədi ölkəmizdə beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarının inkişafına kömək göstərmək və BYD konvensiyası şərtlərinin Respublikamızın ərazisində yerinə yetirmək, beynəlxalq avtomobil daşıyıcılarının maraqlarının müdafiə etmək və onlara kompleks şəkildə köməklik göstərməkdən ibarətdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məqsədə nail olmaq üçün ABADA öz Nizamnaməsinə uyğun, aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir.

- beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarının təşkil edilməsini tənzimləyən normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasına kömək etmək
- təşkilatın üzvlərinə və üzvlüyə nazimzədlərə, BYD kitabçaları istifadəçilərinə sahədə yüklərin və sərnişinlərin beynəlxalq daşınmasının inkişafında və onlarla əlaqədar nəqliyyat-ekspeditor və digər əməliyyatlarda yardım və məsləhət xidmətləri göstərmək
- yük avtomobilləri parklarının modern şəkildə qurulmasına yardım etmək
- sahədəki beynəlxalq daşımaları tənzimləyən daxili qayda və tariflər üzrə təkliflərin hazırlamaq
- BANİ-nin təqdim etdiyi qəbul olunmuş qaydada öhdəlik bəyannaməsinin, eləcə də müxtəlif növ razılaşmaların, anlaşmaların, müqavilələrin imzalanması vasitəsi ilə BYD kitabçası istifadəçiləri ilə əməkdaşlığın təşkili
- beynəlxalq daşımaları həyata keçirən nəqliyyat vasitələrinin servis xidməti, elmi-itehsalat kooperasiyası, eləcə assosiasiyanın fəaliyyət dairəsinə cavab verən digər sahələrdə Azərbaycan Respublikasının təşkilat və müəssisələri, xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlığın təşkil olunması
- yüklərin və sərnişinlərin beynəlxalq avtomobil daşımalarını yerinə yetimək üçün tələb olunan sənədlərin qeydiyyatında və yığılmasında beynəlxalq avtomobil daşıyıcılarına köməklik göstərmək

Dəniz nəqliyyatı müəssisələri və təşkilatları Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə aiddir. Bu təşkilat Azərbaycan Respublikasının Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsi, eyni zamanda ticarət dənizçiliyi üzrə beynəlxalq konvensiyalar və nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən dövlət təşkilatıdır. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi hüquqi şəxs kimi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tabedir.

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi aşağıdakı əsas vəzifələri daşıyır:

- Başqa müəssisələrdən icarəyə götürülmüş gəmilər, eyni zamanda kirayə edilmiş xarici tonnaj və öz donanması vasitəsilə Azərbaycan Respublikası

ərazisindəki limanlar ilə xarici limanlar arasında yüklərin, sərnişinlərin daşınmasının həyata keçirilməsi

- əmək kollektivdəki sosial məsələlərin həllinə yönəldilən Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş istehsal, kommersiya və xarici-iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi

- dəniz səfərlərində təhlükəsizliyi, donanmadakı qəza hallarının maksimum azaldılması, yüklərin mühafizəsi və vaxtında yerlərə çatdırılması, habelə sərnişinlərin təhlükəsizliyi və onlara göstərilən mədəni xidmətin səviyyəsinin yüksəldilməsinin təmin olunması sahəsində tədbirlərin işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi və s.

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi dövlət daxilində və xaricdə yerləşən müəssisə, təşkilat, firma və idarələrlə müxtəlif aspektdə müqavilələr bağlaya bilər. Onun həm daxildə, həm də xaricdə daşınan və daşınmaz əmlak almaq və icarəyə götürmək, eyni zamanda filiallar, kontorlar, nümayəndəliklər açmaq və təsis etmək, kommersiya əməliyyatları aparmaq hüququ var.

Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi ona aid olan vəzifələri yerinə yetirmək üçün zəruri əmlaka malikdir. Əsas vəsaitlər, dövriyyə vəsaitləri və digər ehtiyatlar əmlaka aid olmaqla yanaşı, onlar üzərində mülkiyyət xarakterli əməliyyatlar aparıla bilər.

Dəniz nəqliyyatı müəssisələri içərisində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı mühüm rol oynayır. O, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tabe olub, fəaliyyətində Azərbaycan Respublikası Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsindən, ticarət dənizçiliyi üzrə beynəlxalq konvensiyalardan, eyni zamanda müvafiq nizamnamədən istadət edir. 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə Bakı limanında əsaslı təmir-bərpa işləri aparılmış və Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti (Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı QSC) təsis edilmişdir.

İctimai ehtiyacların ödənilməsində Bakı limanının böyük rolu vardır. Liman aşağıdakı vəzifələrə sahibdir:

- yükləmə, boşaltma xidmətləri və gəmilərə texniki xidmət göstərmək

- konteynerlərin və yüklərin dəniz nəqliyyatına və əksinə ondan digər nəqliyyat vasitələrinə yüklənməsi

Azərbaycan Respublikasında ticarət gəmiçiliyinin, dəniz daşımalarının təşkilində Dövlət Dəniz Administrasiyası mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci ildə verdiyi sərəncama əsasən fəaliyyət göstərən Dövlət Dəniz Administrasiyasının əsasında 2006-cı il tarixində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Dövlət Dəniz Administrasiyası yaradılmışdır. Sonralar Nazirlər Kabineti yanında fəaliyyət göstərən Dövlət Dəniz Administrasiyası 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Dəniz Administrasiyası adlandırılmışdır (DDA).

Administrasiyanın məqsədi aşağıdakı funksiyalardan və onların həyata keçirilməsindən ibarətdir.

- dəniz gəmiçiliyi sektorunda aparılan siyasət
- Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı və digər dəniz təşkilatları ilə əməkdaşlıq
- beynəlxalq dəniz konvensiyalarının icrasına nəzarət

Administrasiyanın Əsasnaməsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2006-cı il tarixli fərmanı ilə təsdiqlənmişdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Dəniz Administrasiyasının fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- dəniz nəqliyyatı sahəsində vahid dövlət siyasətinin yaradılmasında iştirak etmək və bu siyasətin yürüdülməsini təmin etmək
- dəniz nəqliyyatında inkişafı təmin etmək

Administrasiya aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- nəqliyyat sektorunda qanunvericiliklə onun səlahiyyətlərinə aid edilmiş normativ tənzimlənməni təşkil etmək
- dövlət proqramlarının icrasında ona verilmiş səlahiyyətlərlə fəaliyyət göstərmək
- digər icra hakimiyyəti orqanlarının qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq sahə ilə bağlı fəaliyyətini əlaqələndirmək.

- Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla əlaqədar öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərmək
- siyahısı mövcud olan fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq, yaxud icazə, habelə hüquqmüəyyənedici sənədlər vermək
- müasir beynəlxalq təcrübədən faydalanaraq elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqini təmin etmək
- dənizdə ekoloji vəziyyətin mühafizəsi üzrə öz səlahiyyətləri daxilində tədbirlər görmək
- qanunvericiliyin pozulması hallarında hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görmək

Administrasiya aşağıdakı hüquqlara sahibdir:

- nəqliyyat sahəsi üzrə dövlətin beynəlxalq müqavilələrə tərəfdar çıxması barədə təşəbbüslə çıxış etmək
- sahə üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi məqsədi ilə beynəlxalq təşkilatlarla, xarici dövlətlərin aidiyyəti dövlət qurumları ilə əməkdaşlıq etmək
- dəniz və digər nəqliyyat növləri arasında nəqliyyat qovşaqlarında müxtəlif şəxslər arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər vermək

Daxili su çay nəqliyyatı nəqliyyatın ən vacib sahələrindən biridir. O, nəqliyyatın digər növləri ilə birlikdə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının normal istehsalını və mübadiləsini təmin edir, ölkə iqtisadiyyatının yük daşımalarına olan tələbatını ödəyir. Bu nəqliyyat növü çay nəqliyyatı kimi də tanınır.

Daxili su nəqliyyatı hər bir ölkənin vahid nəqliyyat sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. Ölkənin daşımalarına olan tələbatının təmin edilməsində nəqliyyatın bu növünün iştirakı çox da yüksək deyil. Təbii su yollarına malik olması, az enerji sərf etməsi, daşıma vasitələrinin yüklənmə qabiliyyətində məhdudiyyət olmaması daxili su nəqliyyatının əsas və başlıca üstün cəhətləri sayılır. Bununla belə, daxili su nəqliyyatının işin mövsümi olması, suyun dərinliyinin tələb edilən səviyyədə olmasının təminatı, çay yollarının əyriliyi kimi məhdud xüsusiyyətləri də vardır.

Daşımanın bu növündə yükdaşımaların maya dəyəri orta hesabla dəmir yolu ilə yükdaşımaların maya dəyərinə yaxındır, bəzi istiqamətlərdə və gəmiçilikdə isə iki dəfə azdır. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi isə dəmir yolu ilə müqayisədə nisbətən yüksəkdir.

Hazırda ölkədə daxili su nəqliyyatı mühüm rol oynamır. Lakin Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat qanunvericiliyi daxili su nəqliyyatını ölkənin nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsi hesab edir. Respublikamızda Kür və Araz kimi iri çaylar vardır. Lakin Azərbaycan Respublikasında praktiki olaraq həmin çay yollarından istifadə olunmur.

Boru kəməri nəqliyyatı neft, qaz, su mənbələri kimi təbii sərvətləri olan ölkələr üçün nəqliyyat sistemində xüsusi əhəmiyyətlidir. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda Respublikamızın ərazisində fəaliyyət göstərən magistral boru kəmərləri nəqliyyat anlayışı mənasında qəbul olunur. Onun nəqliyyat sistemində tutduğu mövqe ölkədə neft və qaz çıxarılması, eyni zamanda neft məhsullarının emalı ilə müəyyən edilir. Neft, qaz, neft məhsullarının beynəlxalq ticarət dövriyyəsinə daxil olması nəqliyyatın məhz bu növünün vasitəsi ilə həyata keçirilir. Təsərrüfat fəaliyyətində iştirakı baxımından nəqliyyat vasitələri ümumi istifadədə olan və ümumi istifadədə olmayan nəqliyyat sahələrinə ayrılır.

Ümumi istifadədə olan nəqliyyat bir qayda olaraq dövriyyə sferasının texniki bir vasitəsi kimi müxtəlif növ məhsulları istehsalçılardan istehlakçılara çatdırır. Boru kəməri nəqliyyatı məhz ümumi istifadədə olan nəqliyyat növünə aiddir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, dəniz, dəmir yolu, avtomobil, su və hava nəqliyyatı da həmin nəqliyyat növünə aiddir. Digər tərəfdən işçi funksiyası baxımından nəqliyyat universal və qeyri-universal nəqliyyat olmaqla iki yerə ayrılır.

Dəmir yolu, avtomobil və hava nəqliyyatı universal nəqliyyat növlərinə aiddir. Boru kəməri nəqliyyatı isə qeyri universal nəqliyyat növünə aid edilməklə, ona bəzən ixtisaslaşmış nəqliyyat da deyilir.

Nəqliyyat vasitələrinin həmçinin magistral və qeyri-magistral nəqliyyat kimi növləri də fərqləndirilir. Magistral nəqliyyata bir qayda olaraq, ümumi istifadədə

olan nəqliyyat vasitələri aid edildiyinə görə boru kəməri nəqliyyatı magistral nəqliyyat növünə daxildir.

Magistral boru kəməri yüksək təhlükəli nəqliyyat kateqoriyasına aiddir. Ona görə də onun tikintisi, istismarı və təmiri prosesində xüsusi olaraq, müəyyənləşdirilmiş normativlərə əməl edilməsi çox vacibdir.

Magistral boru kəməri texniki xarakteristikasına görə daşınmaz əmlak növünə aid deyil. Boru kəməri nəqliyyatının təyinatı neftin, qazın, neft məhsullarının, su və digər maddələrin konkret stasionar xətt üzrə nəql edilməsindən ibarətdir. Mülki hüquq obyektləri müxtəlif əlamətlərə görə təsnifatlaşdırılır. Boru kəmərinin daşınmaz əmlak növündən fərqi onun torpaq sahəsi ilə həm faktiki, həm də hüquqi cəhətdən bağlılığının olmasındadır. Boru kəməri nəqliyyatını daşınar əmlak növünə aid etmək üçün bir neçə əsaslar vardır. Boru kəmərinin hüquqi rejimi daşınmaz əmlakın hüquqi vəziyyətindən fərqlənir, boru kəmərinin çəkildiyi torpaq sahəsində “torpağın məxsusluğu” prinsipinin boru kəməri nəqliyyatının sahibinə münasibətdə tətbiq edilə bilməməsi. Lakin özgə şəxsə məxsus olan torpaq sahəsində yerləşən boru kəməri nəqliyyatının istismarı və təmir işlərinin həyata keçirilməsi üçün “servitut”un təyin edilməsi kifayətdir.

Göstərilənlərdən nəticə çıxarsaq görürük ki, boru kəməri daşınar əmlak növünə aiddir.

Boru kəməri nəqliyyatı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin spesifik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- boru kəməri nəqliyyatında avtomobil kimi daşıma vasitələrindən istifadə olunmur
- boru kəmərinin iş rejimi havanın vəziyyətindən, relyefdən və iqlim şəraitindən asılı deyildir.
- boru kəməri ilə daşınmanın idarə olunma rejimi sadə və asandır
- boru kəməri ilə məhsulun nəql edilmə prosesi yüksək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma səviyyəsi ilə fərqlənir
- boru kəmərinə sadə üsullarla istifadə olunur
- boru kəməri nəqliyyatında daşıma və yükvurma – yükboşaltma əməliyyatları vahid proses halında birləşir.

Boru kəməri ilə neft və neft məhsullarının nəql edilməsinin maya dəyəri dəmir yolu daşınmasının maya dəyərindən 3-4 dəfə azdır.

Boru kəməri ilə nəqletmə prosesi əməliyyatları yüksək mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Buna görə də nəqliyyatın bu növündə əməyə olan tələb ən yüksəkdir.

Boru kəməri nəqliyyatının neft, qaz və su kəməri kimi üç növü vardır.

Neft kəmərlərinə misal olaraq “Bakı-Novorossiysk” (1997), “Bakı-Supsa” (1999), “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” (bundan sonra BTC, 2006) kəmərlərini göstərmək olar. Qaz kəmərlərinə misal olaraq Bakı-Tbilisi-Ərzurum marşrutu üzrə “Cənubi Qafqaz Boru Kəməri” (2006) kəmərinə göstərmək mümkündür.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, su kəməri də boru kəməri nəqliyyatının bir növüdür. Su kəməri ilə su məhsulu tələbat yerinə çatdırılır. Bu nəqliyyat növünün fəaliyyət dairəsi, bir çox hallarda, bir ölkə ərazisini təşkil edir. Şollar su kəməri, Kür çayında Bakı şəhərinə çəkilmiş irihəcmli iki su kəməri, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri texnoloji qurğusu buna misal ola bilər.

Boru kəməri nəqliyyat daşımaları ilə əlaqədar nəqliyyat xidməti göstərilməsinin xüsusi forması dedikdə neft, qaz və su məhsullarının daşınması xüsusi formada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Belə xidmətin ölkə iqtisadiyyatını strateji cəhətdən vacib olan enerji daşıyıcıları ilə təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. O, bir tərəfdən, xüsusi beynəlxalq ticarət əlaqələri sahəsində, digər tərəfdən isə dövlətlərarası siyasi-iqtisadi münasibətlər sferasında böyük rol oynayır. Məsələn, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” neft kəmərinin həm özəl neft şirkətləri arasında xüsusi ticarət münasibətlərinin, həm də ABŞ, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və digər dövlətlər arasında siyasi-iqtisadi münasibətlərin inkişafı baxımından böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz bu kəmərin sayəsində Azərbaycan Respublikası ABŞ-n strateji tərəfdaşına çevrilmişdir. Digər tərəfdən, həmin kəmərin ABŞ, Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan və digər dövlətlərin strateji maraqlarına uyğun olub, onların milli mənafeələrini təmin edir.

BTC neft kəməri Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə üçün təhlükəsizlik kəməri sayıla bilər.

Bu kəməər nəinki yuxarıda qeyd etdiyim ölkələrin təhlükəsizlik kəməri, eyni zamanda global enerji təhlükəsizliyi kəməri adlandırılır. BTC neft kəmərinin əhəmiyyəti və Azərbaycanın Xəzər hövzəsindəki neft mənbələri haqqında artıq çoxsaylı elmi əsərlər qələmə alınmışdır.

1.2. Nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər və meyarlar

Müəssisələrin maliyyə vəziyyəti iqtisadi kateqoriya kimi kapitalın dövrü prosesində onların vəziyyətini əks etdirir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin öz fəaliyyətini maliyyələşdirməsi qabiliyyətidir. Maliyyə vəziyyəti müəssisənin normal fəaliyyət prosesi üçün maliyyə resursları ilə təmin olunması, onların məqsədli yerləşdirilməsi, səmərəli istifadəsidir.

Fəsilin bu bölməsində bir iqtisadi vahid kimi nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən maliyyə hesabatlarının şərhı və onların qiymətləndirilməsi meyarları qeyd olunmuşdur.

Dörd əsas maliyyə hesabatlarından biri kimi maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat müəssisədə konkret zaman anında maliyyə vəziyyətinin təhlilinə və qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Balans müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya əldə etməyə imkan verən ünsürlərdən təşkil olunur. Bu ünsürlər aktivlər, kapital və öhdəliklərdən ibarətdir.

Mühasibat balansı müəssisənin əmlakı sayılan maddi və qeyri-maddilərin, onların yaranma mənbələrinin müəyyən ana olan dəyəri kimi qruplaşdırılması və ümumiləşdirilməsi üsuludur. Balans vasitəsilə müəssisəyə məxsus əmlakın həcmi və tərkibi, onun yaranma mənbələri, likvidlik və dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti, pul axınlarının hərəkəti və ödəmə qabiliyyəti barədə məlumat almaq mümkündür.

Balansın aktivləri iki bölməyə və passivləri isə üç bölməyə ayrılmaqla müxtəlif maddələrdən ibarətdir. Aktivlərin maddələri uzunmüddətli (dövriyyədən kənar), qısamüddətli (dövriyyə) aktivlər şəklində iki bölmə şəklində təsnifləşdirilir. Passivlər isə kapital, uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklər şəklində üç bölməyə

ayrılır. Balansın aktiv və passiv maddələrindəki dəyərlər cəmləndikdə, onlar bir-birinə bərabər olmalıdır. Buradakı cəm balans valyutası, bərabərlik isə əsas mühasibat bərabərliyi adlanır.

Mühasibat balansının praktik əhəmiyyəti ondadır ki, ondan müəssisədə maliyyə vəziyyətinin təhlili və təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün uçotunun aparılmasına nəzarət edilməsi üçün istifadə olunur.

Balans maddələrinin köməyi ilə maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, likvidlik əmsalları müəyyənləşir. Eləcə də təşkilatın xalis aktivlərinin kəmiyyəti və xüsusi dövriyyə kapitalının mövcudluğu barədə məlumat almaq mümkündür.

Mühasibat balansının təhlili məhdud və geniş mənada təşkil oluna bilər. Məhdud mənada balansın formal-texniki təhlili aparılır. Bu təhlildə məqsəd maddələrin nisbətini (şaquli təhlil) və ümumi qəbul olunmuş normalardan kənarlaşmaları öyrənməkdir.

Geniş mənada təhlilin aparılmasındakı məqsəd isə təsərrüfat proseslərinin iqtisadi məzmun baxımından öyrənilməsidir. Bu prosesləri anlamaq üçün əlavə informasiyalar da cəlb edilir. Təşkilatda əmlak və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi nəticəsində təhlil apararı şəxsə maliyyə sabitliyi və biznesin səmərəliliyi barədə ümumi rəy formalaşır.

Balans maddələrindəki məlumatlardan istifadə edərək aşağıdakı istiqamətlərdə təhlil aparmaq mümkündür:

- Balansın likvidliyini qiymətləndirmək
- Ödəməqabiliyyətliliyi təhlil etmək
- Müxtəlif maliyyə əmsallarını hesablamaq və müəssisənin maliyyə sabitliyi haqqında nəticə çıxarmaq
- Müflisləşmə ehtimalının səviyyəsini müəyyənləşdirmək
- Ödəməqabiliyyətliliyi və maliyyə sabitliyini azaldan amilləri aşkara çıxarmaq
- Aktivlərin, xüsusi kapitalın, öhdəliklərin tərkibini, quruluşunu və dinamikasını təhlil etmək

Mühasibat balansının funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir.

- mülkiyyətçinin əmlakının kəmiyyət xarakteristikası
- təsərrüfat subyektinin iqtisadi-hüquqi əsası, bu funksiya mülki qanunvericiliyə əsaslanaraq subyektin əmlakının xüsusiyyətlərini müəyyən edir
- məlumatlılıq, sahibkarlıq riski dərəcəsini müəyyən edir
- cari dövrdə xüsusi kapitalın artımı formasında maliyyə ehtiyatlarını müəyyən etmək

Balansda əmlak, hüquq və öhdəlik müqayisə edilir. Əmlakın öhdəliklərə bərabər, az və ya çox olduğu hallar müəyyənləşir. Bərabərlik təmin olunduğu halda hüquq və öhdəliklər bir-birilərini qarşılayır. Balansda mühasibat mənfəəti deyil, iqtisadi mənfəət əks olunur.

Beynəlxalq təcrübədə balansın qurulmasının şaquli və üfüqi modelləri tətbiq edilir. Şaquli modeldə bərabərlik aşağıdakı formadadır:

$$\text{Aktivlər} = \text{Öhdəliklər} + \text{Kapital (Xalis Aktivlər)}$$

Üfüqi model əsasında qurulan balansın maddələri aktivlər və öhdəliklər kimi ayrılmaqla qruplaşdırılır. Bərabərlik aşağıdakı kimi müəyyənləşir:

$$\text{Aktivlər} = \text{Öhdəliklər}$$

Aktivlər təsərrüfat proseslərində istifadə olunmaq üçün, alqı-satqı məqsədləri üçün hesabat dövründən bir il müddətində saxlanıldıqda onlar qısamüddətli aktiv kimi qəbul olunur. Qısamüddətli aktivlərə ehtiyatlar, pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, qısamüddətli debitor borcları və.s aid etmək mümkündür.

Uzunmüddətli aktivlər dedikdə isə yalnız bir əməliyyat tsiklində istifadə olunmayan və öz dəyərini məhsulun üzərinə hissə-hissə keçirən istifadə müddəti isə bir ildən çox olan aktivlər başa düşülür. Bu kateqoriya aktivlərə qısa formada torpaq, tikili, avadanlıqlar, qeyri-maddi aktivlər, uzunmüddətli debitor borcları və.s aid edilir.

Öhdəliklər onun bir əməliyyat tsiklində ödənilməsi, yaxud hesabat dövründən sonrakı bir il müddətinə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulduqda qısamüddətli öhdəlik kimi təsnifatlandırılır. Mühasibat balansında qısamüddətli öhdəliklərin qısamüddətli kreditor borcları, qısamüddətli faiz yaranan öhdəliklər və.s kimi ümumiləşdirilmiş maddələri vardır. Uzunmüddətli öhdəliklər isə balansda

uzunmüddətli kreditor borcları, faiz xərcləri yaradan öhdəliklər və uzunmüddətli qiymətləndirilmiş öhdəliklər kimi ümumiləşdirilir.

Xalis aktivlər isə ümumilikdə ödənilmiş nominal (nizamnamə) kapitalı, kapital ehtiyatlarını, bölüşdürülməmiş mənfəəti, geri alınmış kapitalı əhatə edir.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yekunları formasında fəaliyyət nəticələrini əks etdirən hesabatlardan biri də “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabatdır. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabat da iki əsas prinsip müəssisənin fasiləsiz fəaliyyət ehtimalı və əlavə etmə metodu ilə tərtib edilir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın predmetini müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, obyektini isə istehsalın genişləndirilməsinin maliyyə mənbəyi kimi mənfəət təşkil edir. Mənfəətin formalaşmasına istehsal və maliyyə amilləri, uçot siyasəti, vergi qanunvericiliyi kimi çoxsaylı amillər təsir göstərir. Mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən müəssisədaxili amillər isə rəhbərliyin effektiv idarəetmək bacarığı və idarəetmə qərarlarının keyfiyyətidir.

Bu səbəbdən mənfəət və zərərlər haqqında hesabata müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyinin səviyyəsi haqqında məlumat qaynağı kimi baxılır. Hesabatın təhlilindəki əsas məqsədlərdən biri idarəetmə qərarlarını qiymətləndirmək və maliyyə nəticələrinin trendini aşkar etməkdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydındır ki, mühasibat balansı müəssisənin maddi və qeyri maddilərini, kapitalını və öhdəliklərini əks etdirirsə, illik və digər dövrlər üzrə hesabatların əsas tərkib hissəsi kimi mənfəət və zərərlər haqqında hesabat müxtəlif xərclər əsasında maliyyə nəticələrinin növünü, kəmiyyətini və maliyyələşdirilmə mənbəsini müəyyən etməyə imkan yaradır. Bu hesabat yalnız mənfəət və zərərlər kimi mütləq kəmiyyətləri deyil, eyni zamanda gəlirlilik haqqında məlumatları da özündə əks etdirir.

Bu hesabat forması müəssisədə fəaliyyət prosesi haqqında ətraflı və etibarlı informasiya verməlidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki əsas prinsipdən biri kimi əlavə etmə prinsipinin mahiyyəti ondadır ki, əməliyyat baş verdikdə yaxud müqavilənin bütün şərtləri yerinə yetirildikdə əməliyyat baş vermiş sayılır və o,

hesabatlarda öz əksini tapır. Bu prinsipin tətbiqi nəticəsində gəlir və xərclər vaxt etibarı ilə müqayisə oluna bilər. Uçotda bu prinsipin istifadəsində müəssisənin gələcək öhdəlikləri, gözlənilən pul daxilolmaları qeydə alınır.

Maliyyə nəticələri haqqında hesabat gəlir, xərc və mənfəət üzrə göstəriciləri özündə əks etdirməklə müəssisənin fəaliyyət nəticələrinin təhlili üçün əsas informasiya mənbəyidir. Aralıq hesabatlardakı göstəricilər artan yekunda olmalıdır.

Bu hesabat formasında informasiyalar üç bölmə əsasında qruplaşdırılır:

- gəlirlər
- xərclər
- ümumi mənfəət (zərərlər)

Hesabatda gəlirlər əsas (adi) fəaliyyətdən gəlirlər və sair fəaliyyətdən gəlirlər olmaqla ümumiləşdirilir.

Nəqliyyat müəssisələrinin əsas xərc maddələri isə əmək haqqı xərcləri, dövlət sosial sığorta fonduna ödənişlər, amortizasiya xərcləri, sair əməliyyat xərcləri və maliyyə xərcləri maddələrinə görə ümumiləşdirmə aparılır.

Bu hesabatın ən vacib ünsürü sayılan mənfəət ümumi mənfəət, satışdan mənfəət, vergidən əvvəlki mənfəət, xalis mənfəət kimi ümumiləşdirilir.

Müəssisə maliyyə nəticələri haqqında hesabatı daha etibarlı və qəbul olunmuş beynəlxalq standartların (İFRS, GAAP) tələblərinə uyğun olaraq xərc maddələrini iki formada funksiya və xarakter baxımından tərtib edir.

Mənfəətin təhlil prosesində cari ilin mənfəətinin tərkibi və dinamikası müəyyən edilir, habelə amillər və onların mənfəətin formalaşmasındakı rolu qiymətləndirilir.

Ümumi mənada, müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili məqsədlərinə aşağıdakılar aiddir:

- xalis mənfəəti müəyyən edilməsi
- gəlirlər, xərclər və mənfəətin analitik göstəricilərini hesablanması və təhlil edilməsi
- gəlirlər, xərclər və mənfəətin quruluş və dinamikasının təhlil edilməsi
- borc vəsaitlərinin rentabelliliyə təsirinin qiymətləndirilməsi

- balans mənfəətinin əsas ünsürlərinin sabitliyinin və onların dəyişmə meylinin müəyyən edilməsi
- mənfəətin proqnozlaşdırılmasının və mənfəəti maksimumlaşdırılması qabiliyyəti imkanlarının əsaslandırılması

Maliyyə təhlilinə informasiya təminatı kimi üçüncü əsas hesabatımız kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabatdır. Bu hesabat formasında kapitalın ödənilmiş səhmdar kapitalı, məzənnə fərqlərinə görə fondlar, bölüdülməmiş mənfəət, digər ehtiyat fondları üzrə qruplaşdırılması həyata keçirilir.

Kapitalda dəyişikliklər haqqında hesabat formasında mövcü olan informasiyaların təhlili müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Xalis aktivlərin təhlili prosesində aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir:

- Kapitalın formalaşması mənbələrinin aşkar etmək
- Kapitalın artırılması imkanlarının qiymətləndirmək
- Kapitalın saxlanması qabiliyyətinin müəyyən etmək
- Cari, toplanmış bölüşdürülməyən mənfəətin sərəncamında müxtəlif məhdudiyyətlərin olmasına

Bütün idarəetmə qərarlarının həyata keçirilməsində pul vəsaitlərindən istifadə edilir. Pul vəsaitləri ən likvid aktiv formasında qısamüddətli öhdəliklərin, əmək və vergi ödəmələrinin çevik yerinə yetirilməsi, dövrüyyə aktivlərini zəruri həcmdə saxalamaq üçün mühüm vasitədir. Habelə bu vəsaitlərdən kapital xarakterli xərclərdə də istifadə olunur.

Təşkilat öhdəliklərini yerinə yetirmək məqsədi ilə satışlardan və dividendlərdən daxilolmalar, borc vəsaitlərinin cəlbi şəklində adekvat pul həcminə nail olmalıdır. Nəticə olaraq təşkilatın fəaliyyətinin obyektiv şərti kimi pul vəsaitlərinin hərəkətinin dövriliyi vacib amildir.

Maliyyə idarəetməsinin obyektivi pul vəsaitləri və onların ekvivalentləridir. Pul vəsaitləri ölkənin yaxud, xarici pul vahidində ifadə edilən kassa və hesablaşma hesablardakı nağd pul və ya debitor borcları şəklindəki aktivlərdir. Pul vəsaiti ekvivalentləri pul formasına sərbəst çevrilə bilən qısamüddətli maliyyə investisiyalarıdır.

Pul axınları dedikdə müəssisədə pul vəsaitlərinin fasiləsiz hərəkəti prosesi nəzərdə tutulur. Vəsaitlərin daxil olması pul axınının müsbət, xaric olması isə mənfi olması halıdır. Müsbət və mənfi pul axınları arasındakı fərq “xalis pul axınları” adlanır.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatda pul vəsaitlərinin hərəkəti aşağıdakı formada qruplaşdırılır.

- əməliyyat fəaliyyətində formalaşan pul vəsaitlərinin hərəkəti
- investisiya fəaliyyətində formalaşan pul vəsaitlərinin hərəkəti
- maliyyələşdirmə fəaliyyətində formalaşan pul vəsaitlərinin hərəkəti
- pul vəsaitləri, onların ekvivalentlərinin xalis artması (azalması)

1.3. Nəqliyyat müəssisələrində maliyyə təhlilinin təsnifatı, məqsəd və vəzifələri

Məlumdur ki, biznes əsas olaraq maliyyə fəaliyyətlərinin öyrənilməsi ilə maraqlanır. Hər biznes subyekti (müəssisə) maliyyə vəziyyətinin statusunu müəyyənləşdirmək üçün maliyyə hesabatları kimi tanınan cari hesabatlar hazırlayır. Maliyyə hesabatları əsasən hədəflərə nail olmaq üçün qərar vermək məqsədi ilə hazırlanır. Ancaq maliyyə hesabatlarındakı informasiyalar qərar qəbulunda nəticə əldə etmək üçün kifayət qədər adekvat deyildir. Bununla əlaqədar maliyyə hesabatlarının effektiv təhlili (analizi) və interpretasiyası tələb olunur.

Maliyyə təhlili müəssisənin effektiv idarə olunması üçün vacib məsələdir. Maliyyə hesabatlarının təhlili və interpretasiyası müəssisədə effektivliyin, mənfəətliliyin və maliyyə sağlamlılığının ölçülməsində, gələcək perspektivlərin müəyyənləşməsində mühüm rola malikdir. Müəssisələrdə maliyyə təhlili onların idarəetmə heyəti tərəfindən, yaxud xarici analitik şəxslər tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Maliyyə təhlilinin xüsusiyyətləri dedikdə onun tipik metodunun olması, nəticələrinin informasiya istifadəçilərinin çoxluğu (səhmdarlar, investorlar, dövlət, vergi, idarə heyəti) və istifadəçilər üçün maksimum açıq olması, təhlil subyektlərinin məqsəd və maraqlarının müxtəlifliyi başa düşülür.

Maliyyə təhlili müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilir. Təsnifat əsasən təhlil aparının kimliyinə görə (aparılmasının təşkili formasına) daxili və xarici, hesabatların əhatələnməsinə görə statik və dinamik, məqsədinə görə isə idarəetmə, kredit və investisiya təhlili kimidir. Bundan əlavə həyata keçirilmə dövrünə görə əvvəlcədən, cari, ardıcıl və digər əlamətlər üzrə təsnifat aparmaq mümkündür.

Daxili maliyyə təhlili - müəsisənin daxili xidmət bölmələri (idarəetmə heyəti, daxili audit, mühasibatlıq və sair) tərəfindən xüsusi ilə onun rəhbərliyi üçün hazırlanan təhlildir. Təhlil edən subyekt daxilində olduğuna görə edilən bütün təhlillərdə əsas və əlavə maliyyə hesabatları, subyektə aid olan hər tipli sənəddən istifadə etməkdədir. Təhlilin əsas məqsədi müəsisənin normal fəaliyyətinə, mənfəətliliyə, risklərin minimumlaşdırılmasına şərait yaradan pul qoyuluşlarını və xüsusi, borc kapitalının yerləşdirilməsini təmin etməkdir. Bu təhlil gələcək planlama və nəzarət baxımından çox vacibdir və əsasən də idarəetmə təhlilinə aid olur.

Xarici maliyyə təhlili – müəsisənin dövrü olaraq elan etdiyi maliyyə hesabatlarına əsaslanaraq həmin müəsisənin heyətinə, bölməsinə aid olmayan üçüncü şəxslər tərəfindən edilən təhlildir. Daxili maliyyə təhlilinə nisbətdə informasiya bazası çox məhduddur. Təhlil müxtəlif xarici istifadəçilərin məqsəd və maraqlarına müvafiq olaraq rentabelliliyi, ödəmə qabiliyyətliliyi, maliyyə vəziyyətinin, bazar sabitliyinin, borc kapitalından istifadənin səmərəli olmasının, dövrü vəsaitlərinin təhlilini, müəsisənin reyting göstəricilərini nəzərdə tutur.

Statik maliyyə təhlili – müəyyən bir tarix üçün hazırlanmış və ya tək bir dövrə aid maliyyə hesabatlarında yer alan maddələr arasındakı əlaqələrin müəyyənlişməsi və dəyərləndirilməsi statik maliyyə təhlili adlanır. Başqa mənada müəsisənin müəyyən dövrə (tək bir dövrə) aid olan maliyyə hesabatlarındakı elementlər arasında əlaqələrin müəyyənlişdirilib nəzərdən keçirildiyi analizdir. Bu təhlil müəsisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyət nəticələrini cari fəaliyyət dövrü üçün göstərir və ediləcək geniş əhatəli bir təhlilin vacib hissəsini təşkil edir.

Statik maliyyə təhlilində maliyyə əmsalları, şaquli əmsallardan (faizlərdən) və digər analitik metodlardan istifadə olunur. Statik təhlildə şaquli metoddan

(üsuldan) istifadə olunaraq bir dövrə aid aktivlərin təsnifatı, xarici mənbə (öhdəliklər) və daxili mənbə (aktivlər) əlaqələri məsələsində informasiya əldə olunduğu kimi xalis gəlirlərə nisbətə maliyyə nəticələri haqqında hesabatın maddələrinin ölçüsü və vəziyyətini görmək də mümkündür. Burada hesablanan əmsalların köməyi ilə müəssisənin cari fəaliyyət dövrünə aid likvidlik, aktivlərin istifadəsindəki faydalılıq (verimlilik), mənfəətlilik (rentabellilik) məsələlərində vacib informasiyalar əldə olunur. Statik təhlildə müəssisənin müəyyən bir fəaliyyət dövrüylə əlaqəli vacib və yararlı informasiyalar əldə edilməsinə qarşılıq olaraq, sadəcə şaquli bir təhlilin aparılması, yəni informasiyaların qarşılaşdırılmaması bu təhlilin mənfi tərəfini göstərir.

Dinamik maliyyə təhlili – müəssisənin bir-birini izləyən dövrlərinə (birdən çox) aid olan maliyyə informasiyalarının və göstərilmiş informasiyaların bir-birilə qarşılaşdırılaraq həyata keçirilən analizdir. Tərifin digər mənasında isə eyni uzunluqda və bir-birinin ardınca gələn ən az iki dövrə aid maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın və mənfəətlilik haqqında hesabatın maddələrinin qarşılıqlı olaraq təhlil edilməsidir. Təhlillərdə müəssisənin dövrlər ərzində göstərdiyi dəyişiklik ortaya qoyularaq, onun dövrlər ərzindəki qarşılaşdırılması edilməkdədir. Buna əlavə olaraq, müəssisənin eyni sektorda olan rəqibləri arasında və gələcək dövrlər üçün proqnozlar verilməsinə dair təhlillər aparılır.

Dinamik təhlil müəyyən bir dövrə aid olan məlumatların keçmiş dövrlərlə qarşılaşdırılaraq dəyişiklik, trend və əlaqələrin müəyyənləşməsi, müsbət və mənfi irəliləyişin görülməsinə imkan yaradır. Bu da statik təhlilə görə dinamik təhlilin üstünlüyünü göstərir. Dinamik təhlildə müəssisənin cari dövr göstəriciləri keçmiş fəaliyyət dövrü nəticələri, müəssisədə müəyyənləşən standartlarla (plan və büdcə standartları), sektordakı ümumi müəyyənləşmiş göstəricilərlə, sektorun oxşar müəssisələrin nəticələri ilə, ümumi standartlarla qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırmalara görə müəssisənin əldə etdiyi nəticələrin karlı olub-olmadığı bəlli olur. Müsbət nəticələrin saxlanılması və mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür. Dinamik təhlildə müqayisə, üfüqi, trend və sair analiz metodlarından istifadə olunur.

İdarəetmə təhlili – idarəetmə heyətinin qərarlarına və siyasətini əsaslandırmaq üçün edilən təhlildir. Bu təhlildə həm statik, həm də dinamik təhlillərdən istifadə olunur. O, müəssisənin hədəflərinə nail olub-olmamasını tapmaq, idarəetmə fəaliyyətinin nəticəsini ölçmək və gələcəyə dair düzgün qərarlar verməklə mənfəətliliyi artırmaq məqsədi ilə edilir. Təhlilin əsas məqsədi hər növ maliyyə hesabatları və sənədlərdən istifadə etməklə idarəetmə heyətinə idarəetmə ilə əlaqəli olan müxtəlif məsələlərdə lazımlı informasiya vermək və qəbul etdikləri qərarlarda idarəetməyə yol göstərməkdir. Təhlilin mahiyyəti ondadır ki, müəssisənin gəlirlilik, rentabellilik, likvidlik və maliyyə vəziyyəti kimi məsələlərdə göstəricilər müəyyənləşdirilərək müəssisənin keçmiş fəaliyyətinə, digər müəssisələrə və büdcə hədəflərinə görə qarşılaşdırmalar edilir. Edilən müqayisəli təhlillər yolu ilə gələcək planlama və nəzarət daha effektiv şəkildə edilir.

Bu təhlildə bütün analiz metodlarından istifadə olunduğu kimi xüsusi ilə bir vahid kimi müəssisənin hissələrini təşkil edən bölmələrin fəaliyyət performanslarını yoxlamaq məqsədinə yönəlik üsul yaxud metodlardan istifadə oluna bilər. Bunların yanında işçi heyətinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və materialdan istifadənin faydalılığının qiymətləndirilməsi, satışın maya dəyəri və mənfəətlilik təhlilləri, potensialdan istifadə təhlili, müştəri məmnuniyyəti təhlilləri, bölmələrin işi və ümumi büdcə yoxlamaları və sair kimi təhlilləri göstərmək olar.

İnvestisiya təhlili – müəssisəyə ortaqlar (səhmdarlar) yaxud səhmə sahib olmaq istəyənlər ilə müəssisəyə uzunmüddətli kapital qoyanlar (şirkətin sahibləri) tərəfindən edilən təhlildir. Başqa ifadədə uzunmüddətli kapital qoyuluşu edənlər və edəcəklər tərəfindən edilən təhlil növüdür. Başlıca məqsəd müəssisənin gələcək fəaliyyətindəki qazanma gücünü ortaya çıxarmaqdır. İnvestorlar, investisiya qoyuluşlarından gözlənilən gəlirlərin onlara vaxtında ödənilməsi barədə maraqlandıqlarına görə bu təhlil növündə qazanma gücü ilə yanaşı mənfəətlilik də vacib məsələdir.

Bir müəssisənin mövcud ortaqları ilə ortaqlıq olmağı düşünenlər müəssisənin fəaliyyət stabilliyi, investisiya etibarlılığı, mənfəətlilik, gələcəkdəki qazanma gücü, səhmlərin dəyərindəki artımlar, mənfəətin bölüşdürülməsi siyasəti və bunların

göstərdiyi trendlərlə maraqlanırlar. Bu məsələlərdəki informasiya ehtiyacları maliyyə hesabatları və maliyyə hesabatlarının təhlili ilə təmin olunur.

Müəssisəyə uzunmüddətli investisiya qoyanlar və qoymaq haqqında fikirləşənlər isə müəssisənin borc ödəmə gücü ilə maraqlanırlar. Onlar təmin etdikləri investisiya ödənişlərinin və faizlərinin vaxtında geri qayıtmasını bilmək istəyirlər. İnvestisiya qərarlarının doğruluq dərəcəsi investisiya təhlillərinin müsbət göstəricilərinin də bir ölçüsü olaraq qəbul edilir.

Kredit təhlili – müəssisənin kredit tələbində olduğu bank və başqa kredit təşkilatları tərəfindən edilən təhlillərdir. Təhlilin əsas məqsədi likvidlik göstəriciləri ilə qısamüddətli öhdəliklərin vaxtında ödənilməsi gücünün müəyyənləşdirilməsidir. Həm müəssisəni pul vəsaitləri ilə təmin edən kredit təşkilatları, həm də kreditlə mal satan digər müəssisələr ona verəcəkləri borcun miqdarını, müddəti və təminatı risk vəziyyətinə görə miqdarları müəyyənləşdirmək üçün kredit təhlili aparırlar.

Biznes krediti təhlilində 5C (Character, Capacity, Capital, Conditions, Collateral) qaydasından istifadə olunur.

Xarakter – idarəetmə heyətinin etibarlılığını və dürüstlüyünü ifadə edir. Müəssisənin əvvəllər icraya cəlb edilməsi, kredit tarixçəsi (kreditlər üzrə borcların vaxtında ödənilməsi) və sair kimi məsələlər idarəetmə heyətinin etibarlılığı haqqında informasiya verir.

Potensial – kredit tələbində olan müəssisənin idarəetməsinin xarakteri nə qədər yaxşı vəziyyətdə olursa olsun onun potensial baxımından problemləri varsa kreditin geri ödənilməsində problemlər yaşanacaqdır. Bu səbəbdən kredit tələbi irəli sürən müəssisənin aldığı krediti və faizlərinin vaxtında ödəyəbiləcək bir satış səviyyəsini təmin etmək üçün kifayət edəcək potensialı olmalıdır. Kredit dəyərləndirilməsi baxımından vacib olan başqa bir məsələ isə satış potensialından nə qədər istifadə olunduğudur.

Təminat (Girov) – kredit tələbinə müsbət cavab alınması üçün müəssisənin uyğun təminatı yaxud girovu olmalıdır.

Kapital – müəssisənin ortaya çıxacaq mümkün risklərdən itkiləri qarşılayabiləcək kapital sahib olması kredit verilməsi üçün çox vacibdir.

Şərtlər – kredit tələbində olan müəssisənin olduğu sektorun vəziyyəti və iqtisadi şərtləri kredit dəyərləndirilməsində vacib bir aspektdir.

Maliyyə təhlili aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- müəssisədə mənfəətliliyin ölçülməsi

Hər bir biznesin təməl məqsədi onun təşkilatçılarını razı salan səviyyədə mənfəətlilik göstəricisinə nail olmaqdır. Maliyyə təhlili müəssisəyə kapital şəklində qoyulan investisiyalara adekvat mənfəət əldə edilib-edilməməsinə dair məlumat almaqda kömək edir. O, həmçinin faiz ödənişi və dividend səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

- İnkişaf meylinin müəyyənləşməsi

Əvvəlki illərin maliyyə hesabatları müqayisə edilərək xərclərin, gəlirlərin, satışların, ümumi mənfəət və xalis mənfəətin trendi müəyyənləşir. Aktivlərin dəyəri və öhdəliklər qarşılaşdırıldığında biznesin gələcək perspektivləri öncədən bilinir.

- Biznesin böyümə potensialının dəyərləndirilməsi

Trend və digər təhlil parametrləri müəssisə idarəetməsini biznesin böyümə potensialını müəyyənləşdirməyə yetərli informasiya ilə təmin edir.

- Digər müəssisələrlə qarşılaşmada müqayisəli vəziyyət

Maliyyə hesabatlarının təhlili oxşar sektorlardakı fərqli biznes subyektlərinin mənfəətliliyinin öyrənilməsində menecmentə informasiya verir. Bu müqayisə həmçinin menecmentə müəssisənin satışlarda, xərclərdə, kapitalın utilizasiyasındakı bazar payını müəyyən etməkdə də yardımçı olur.

- Ümumi maliyyə gücünün dəyərləndirilməsi

Maliyyə təhlili biznesin maliyyə gücü haqqında məlumat verir. Təhlil daxili mənbələr hesabına nə qədər materiallar və avadanlıq lazım olduğu haqqında qərarlar almağa kömək edir. Həmçinin məlumatlandırır ki, xarici mənbələrdən nə qədər sərmayə edilmişdir.

- Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin dəyərləndirilməsi

Biz təhlilin müxtəlif alətləri ilə müəssisənin qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün kifayət qədər vəsaitə malik olub-olmadığımız haqda məlumatlandırırıq.

Nəqliyyat müəssisələrində maliyyə təhlilinin qarşısındakı vəzifələr aşağıdakılardır:

- əmlak vəziyyətinin və maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi
 - ödəməqabiliyyətliliyin və likvidliyin qiymətləndirilməsi
 - maliyyə nəticələrinin formalaşmasının təhlili
 - mənfəətin bölgüsünün və istifadəsinin təhlili
 - işgüzar fəallığın təhlili
 - maliyyə vəziyyətinin kompleks qiymətləndirilməsi
 - maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, maliyyə nəticələrinin yüksəldilməsi
- istiqlal vəziyyətində kompleks tövsiyələrin işlənilməsi
- maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması

1.4. Nəqliyyat müəssisələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili metodları

Maliyyə təhlili dedikdə müəssisənin inkişaf potensialını qiymətləndirmək məqsədi ilə onun cari maliyyə vəziyyəti, fəaliyyət nəticələri haqqında məlumatların öyrənilməsinə əsaslanan prosesdir. Maliyyə təhlilinin əsas vəzifəsi müəssisənin gələcək fəaliyyətinə dair düzgün qərarların qəbulu prosesində yaranmış qeyri-müəyyənlikləri azaltmaqdır.

Maliyyə təhlilinin predmeti maliyyə resursları və onların axınıdır. Nəqliyyat müəssisələrində aparılan maliyyə təhlilin məqsədi onların maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilməsi və səmərəli maliyyə siyasəti əsasında müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının müəyyən edilməsidir. Həmin məqsədlərə maliyyə təhlilinin metodları vasitəsi ilə nail olmaq olar.

Ümumi qəbul edilmiş qaydalara əsasən metodologiya metodların formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi və elmi ümumiləşdirilməsi prinsipləridir. Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları prosesləri qarşılıqlı əlaqədə götürür.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları müəssisənin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin hesablanması, qruplaşdırılması, ümumiləşdirilməsi, sistemli və kompleks öyrənilməsidir. Digər mənada isə müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyini və potensialını artırmaq məqsədi ilə xüsusi yanaşmaların istifadəsi ilə müəssisənin fəaliyyət nəticələrinə bilavasitə və dolaylı yolla təsir edən amillərin qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- Maliyyə-iqtisadi göstəricilərə sistemli yanaşılması
- Xüsusi yanaşmalar vasitəsi ilə göstəricilər, amillər arasındakı əlaqələrin aşkarlanması və qiymətləndirilməsi
- Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin əmsallar və göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi

Bütün iqtisadi hadisələr, təsərrüfat prosesləri qarşılıqlı əlaqəli kompleks göstəricilər sistemi vasitəsi ilə təsvir olunur. Göstəricilər sisteminin seçilməsi və əsaslandırılması təhlil nəticələrindən asılı olan vacib metodoloji şərt sayılır.

Maliyyə hesabatlarının təhlil prosesində qarşılıqlı əlaqəli və çoxsaylı göstəricilərdən istifadə olunur. Analitik göstəricilər aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifatlaşdırılır:

- əhatələmə dərəcəsinə
- prosesdə roluna
- göstəricilərin xarakteristikasına
- öyrənilmə müddətinə
- əhəmiyyətlik dərəcəsinə
- maliyyə və iqtisadi hesabatlarda əks etdirilmə vaxtı və səviyyəsi
- təsir xarakterinə

Bu təsnifat əsasında analitik göstəricilər əhatələnmə göstəricisinə görə ümumiləşdirici və xüsusi, prosesdə roluna görə nəticə və amilli, göstəricilərin xarakteristikasına görə keyfiyyət və kəmiyyət, öyrənilmə vaxtına görə retrospektiv, operativ və proqnoz, əhəmiyyətlik səviyyəsinə görə əsas və əsas olmayan,

maliyyə və iqtisadi hesabatlarda əks etdirilmə vaxtı və səviyyəsinə görə normativ hesabat, əsas, təsir xarakterinə görə daxili və xarici göstəricilərə ayrılır.

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodikası anlayışının mahiyyəti ondadır ki, təhlil prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa istiqamətlənən analitik tədqiqatın həyata keçirilməsi qaydaları sistemi başa düşülür. Bütün metodikaların qurulması müəyyən edilmiş ardıcıl fəaliyyətlərə riayət olunmasına istiqamətlənməlidir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhlilin məqsəd, vəzifələri
- təhlilin obyekt və göstəricilər sistemi
- tədqiqat ardıcılığı və dövrülüyü
- təhlil obyektlərini öyrənmək üsulları
- məlumat mənbəsi və təhlil subyekti
- məlumatların işlənməsinin texniki vasitəsi
- təhlil nəticələrinin təsviri üçün sənədlərin xarakteristikası

Maliyyə hesabatlarının təhlili metodları təsərrüfat proseslərinin, onların formalaşmasının və inkişafının öyrənilməsi üsullarıdır. Metodların əsas xarakterik xüsusiyyətləri göstəricilər sistemindən istifadə, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmək və onlar arasındakı dəyişiklikdir.

Təcrübələrdən məlumdur ki, kiçik, orta və iri nəqliyyat müəssisələrində maliyyə təhlili prosesində çoxsaylı, müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodlara mütləq, nisbi və orta kəmiyyət üsulu, müqayisə, qruplaşdırma, qrafik, cədvəl, balans, mütləq kənarlaşma, zəncirvari yerdəyişmə üsulları aiddir.

Lakin istər yerli istərsə də xarici təcrübələrdən məlumdur ki, maliyyə hesabatlarının təhlilində ümumi olaraq qəbul edilmiş dörd metoddan istifadə olunur.

- Müqayisəli təhlil metodu
- Trend təhlili
- Şaquli (struktur) təhlil metodu
- Maliyyə əmsalları metodu

Müqayisəli təhlil bir müəssisənin bir-birini izləyən ən az iki və daha çox fəaliyyət dövrlərinə aid olan maliyyə hesabatlarının qarşılaşdırılmalı olaraq tərtibi və bu hesabatlardakı maddələrin zaman ərzində göstərmiş olduğu inkişafın və dəyişikliklərin təsbit olunması və dəyərləndirilməsidir.

Müqayisəli təhlil birdən çox dövrə aid olan məlumatların qarşılaşdırılması və dəyərləndirilməsi formasında olduğundan o, dinamik bir analiz metodudur. Müqayisəli maliyyə hesabatları təhlilində maliyyə analitiki müəssisənin bir neçə dövrə aid olan maliyyə hesabatlarını yan-yanaya qoymaqla təhlil edərək, müəssisənin iqtisadi və maliyyə strukturundakı, mənfəətliliyindəki, faydalılığında, inkişaf istiqamətində vacib informasiyalar əldə edə bilər. Bu metod müəssisənin keçmiş vəziyyəti ilə cari vəziyyəti qarşılaşdırılaraq əldə ediləcək informasiyalar müəssisənin gələcəyi ilə əlaqədar qərarların alınmasına kömək edir.

Maliyyə hesabatlarında yer alan rəqəmlərin müqayisə oluna bilməsi üçün hesabatlardakı məlumatların eyni mühasibat standartlarına və üsullarına görə hazırlanmış olmalıdır. Bu çərçivədə hazırlanan maliyyə hesabatlarının müqayisəsi və təhlili nəticəsində qəbul olunacaq qərarların müsbət effekti də artır.

Müqayisəli təhlilin məqsədi, illər etibarlı ilə nəticələrin digər illərlə qarşılaşdırılaraq inkişaf səviyyəsi haqqında fikir əldə edilməsidir. Lakin bu, inflyasiya vəziyyətində diqqətlə nəzərdən keçirilməli olan bir təhlil metodudur. Çünki inflyasiya, təhlildə istifadə olunan maliyyə hesabatlarının maddələrindəki göstəriciləri təhrifə uğradır və yüksək inflyasiya dövründə maliyyə hesabatlarının müqayisələrinin nəticəsində əldə edilən fərqlər məntiqli bir şəkildə şərh edilə bilməz. Bu nöqsanın aradan qaldırılması üçün müqayisə olunan maliyyə hesabatlarında inflyasiyanın təhrifedici xüsusiyyətinin təsirinin aradan qaldırılması lazımdır.

Müqayisəli təhlildə hesablanan dəyişmələr həm mütləq dəyişmə, həm də nisbi (faiz dəyişməsi) dəyişmə olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Təkcə mütləq dəyişmə, yaxud faiz dəyişməsi şəklində təhlilin aparılması dəyişmənin müəssisə baxımından vacibliyinin görünməməsinə və ya həddən artıq vacib görülməsinə şərait yaradır.

Müqayisəli təhlil istifadəsi rahat və praktik bir təhlil metodudur. Müqayisə olunacaq iki ilə aid maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat və mənfəət və zərərlər haqqında hesabat yan-yanə gətirilərək, hər maddədə artım və azalma həm mütləq dəyişmədə, həm də nisbi dəyişmədə hesablanır. Daha sonra bu dəyişmələrin müəssisəyə təsiri araşdırılaraq və təhlil edilir. Müqayisəli təhlildə aşağıdakı şərtlərə riayət olunması vacibdir:

- Müqayisə olunacaq cari və əvvəlki dövr hesabatları eyni zaman aralıklarında olmalıdır.
- Maliyyə hesabatları üç və ya altı aylıq dövrləri əhatə edirsə müqayisə ya bir əvvəlki üç və ya altı aylıq maliyyə hesabatları ilə, ya da bir əvvəlki ilin eyni dövrləri ilə edilməlidir.
- Cari dövrə aid maliyyə hesabatları dövrün büdcə rəqəmləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu əməliyyat büdcə kontrolunu əhatələyir.
- Bir müəssisənin cari ilə aid olan maliyyə hesabatları digər müəssisələrin eyni dövrlərə aid maliyyə hesabatları ilə müqayisə oluna bilər. Bu müəssisənin oxşar müəssisələrə görə inkişafını dəyərləndirməyə istiqamətlənir.
- Əsas maliyyə hesabatları yanında əlavə maliyyə hesabatlarının da müqayisəsi ilə təhlil edilə bilər
- Müqayisə olunacaq maliyyə hesabatları inflyasiyanın yan təsirlərindən kənar edilməlidir.

Maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan metodlardan digəri trend metodu ilə təhlildir. Trend təhlili ilə müəssisənin inkişaf xətti illərlə götürülür.

Bu metodda, bir-birini izləyən dövrlərə aid maliyyə hesabatlarında qeyd olunan maddələrin bazis maliyyə hesabat maddələrinə görə göstərdiyi trend faiz üzərindən hesablanır. Bu şəkildə müəssisənin maliyyə hesabatlarında yer alan hər bir maddənin bazis qəbul edilən ilə görə faiz olaraq inkişaf trendi müəyyən olunur. Bazis ili olaraq maliyyə hesabatları toplusunun ilk ili qəbul edilə bilər. Bazis ilə görə hesablanan faizlər müəyyən tarix və dövrlər arasındakı maliyyə vəziyyətini və fəaliyyət nəticələrini açıq olaraq göstərir və müqayisəli maliyyə hesabatlarına aid olan informasiyaların üfüqi olaraq təhlilinə imkan yaradır. Maliyyə analitiki

maliyyə hesabatlarının maddələrindəki artım və azalmaların trendini (meylini) mənfi və müsbət tərəfdən dəyərləndirərək, aralarında müəyyən əlaqə olan maddələri birlikdə qiymətləndirir.

Eyni zamanda təhlilin məntiqli nəticə verməsi üçün bazis il olaraq seçilən ilin müəssisə fəaliyyətini əks etdirəcək normal bir fəaliyyət ili olmalıdır.

Hesablanan trend göstəriciləri qiymətləndirilərkən qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki dəyişmələrin təhlil prosesinə təsiri kənarlaşdırılmalıdır. Əslində maliyyə hesabatları təhlil edilmədən əvvəl qiymətlərin ümumi səviyyəsindəki meydana gələn dəyişikliklər diqqətə alınaraq, onların maliyyə hesabatlarının maddələri üzərindəki təsirinin aradan qaldırılması və maliyyə hesabatı maddələrinin bazis il olaraq seçilən ildəki pulun satın alma gücü ilə ifadə edilməsi məsləhət görülür.

Trend göstəriciləri hesablanacaq dövrün təhlilindən gözlənilən faydanın olması üçün mümkün olduqunca geniş bir aralığı əhatələməsi lazımdır. Sadəcə bir neçə ilə baxılaraq düzgün qərar vermək mümkün deyildir.

Trend göstəricilərinin hesablanmasında seçiləcək baza ilinin hər baxımdan normal və fəvqəladə faktorların təsirində qalmamış bir il olması gərəklidir. Əks halda təhlil və qiymətləndirmə xətalı ola bilər.

Maliyyə hesabatları içərisindəki nisbi payı kiçik maddələr üçün trend göstəriciləri hesablanmaya bilər.

Trend təhlili prosesində

- bazis olaraq qəbul olunan ilə görə
 - hesabat dövründən bir əvvəlki ilə görə
- olmaq üzrə iki yanaşma mövcuddur.

Trend təhlili metodu ilə ediləcək təhlildə ilk mərhələ dövrlər üzrə trendlərin hesablanmasıdır. İkinci mərhələdə isə edilən hesablamalar sənədləşdirilərək qiymətləndirilir.

Aşağıdakı cədvəldə “Bakı Metropoliteni” QSC-nin baza ili kimi 2014-cü il götürülməklə mühasibat balansının trend təhlili göstərilmişdir. Burada baza ilinin

2014-cü il seçilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, respublikamızda 2014-cü il ondan sonra gələn digər illərə nisbətdə inflyasiya baxımından daha sabitdir.

Maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunan metodlardan biri də şaquli təhlil metodudur. Şaquli təhlil metodu ilə maliyyə hesabatlarında mövcud olan maddənin toplam və ya qrup içərisindəki nisbi (faiz) dəyəri hesablanır.

Bu təhlil metodunda hər bir maliyyə hesabatı maddəsinin olduğu qrupun cəmi içərisindəki nisbi payı ilə maliyyə hesabatındakı cəm maddəsi daxilindəki nisbi payı hesablanır. Məsələn, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabat bu metodla təhlil edilərkən hər hansı bir maddənin balansın valyutasındakı payı və olduğu qrupdakı payı faiz üzərindən hesablanır.

Cədvəl 1: “Bakı Metropoliteni” QSC-nin mühasibat balansının trend təhlili

	rəqəmlər min manatla (000)							
	2014		2015		2016		2017	
Aktivlər:	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%	Məbləğ	%
Uzunmüddətli aktivlər	1917813	100	2147152	112	2245605	117	2221112	116
Qısamüddətli aktivlər	92801	100	79618	86	89994	97	78202	84
Cəmi aktivlər	2010614	100	2226770	111	2335599	116	2299314	114
Kapital və Öhdəliklər:								
Kapital	1796920	100	2131851	119	2271079	126	2242663	125
Uzunmüddətli öhdəliklər	20284	100	17421	86	16422	81	15907	78
Qısamüddətli öhdəliklər	193410	100	77498	40	48098	25	40744	21
Cəmi öhdəliklər	213694	100	94919	44	64520	30	56651	27
Cəmi kapital və öhdəliklər	2010614	100	2226770	111	2335599	116	2299314	114

Mənbə: “Bakı Metropoliteni” QSC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları, <http://www.metro.gov.az/az/about/metropoliten/fin> (22.04.2019)

Şaquli təhlil metodu ilə hazırlanmış maliyyə hesabatları fərqli böyüklükdəki müəssisələr arasında müqayisə məqsədi ilə ortaq əsas (baza) yaradırlar. Bu metodla müəssisənin maliyyə hesabatları rəqib müəssisələrin maliyyə hesabatları ilə müqayisə oluna bilər.

Şaquli təhlil metodu ilə tək bir dövrün maliyyə hesabatları təhlil ediləcəyi kimi, habelə birdən çox dövrlərə aid olan hesabatlar da təhlil oluna bilər. Məhz bu səbəbdən bu təhlil metodu həm statik, həm də dinamikdir.

Struktur təhlil metodu müəssisələr arasındakı müqayisə, nəqliyyat müəssisəsinin sektordakı payını müəyyən etmək baxımından və ya müəssisənin maliyyə strukturunda meydana gələn dəyişiklikləri izləmək baxımından əlverişli bir alətdir.

İnflyasiyanın şaquli təhlil metodu üzərindəki təsiri maliyyə hesabatlarının inflyasiya qarşısında təhrif olunan məlumatlarına paralellik göstərir. Təhlildə bu təhriflər gözdən qaçırılmamalıdır. Çünki maliyyə hesabatlarında mövcud olan hər bir ünsür inflyasiyadan eyni dərəcədə təsirə məruz qalmır. Bu səbəbdən təhlil prosesində bu ünsürlərə təsir dərəcələri diqqətə alınmalıdır.

Maliyyə hesabatlarının şaquli təhlil metodu ilə tərtibində maliyyə hesabatının cəm maddəsi yüz olaraq qəbul edilir və hər bir maliyyə hesabatı maddəsinin cəm içərisindəki nisbi payı hesablanaraq maliyyə hesabatı faizlərlə ifadə edilir. Bütün maliyyə hesabatlarını bu metodla təhlil etmək mümkündür.

Aşağıdakı cədvəldə “BakuBus” MMC-nin 2016-cı il üçün maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatının şaquli təhlili verilmişdir.

Maliyyə əmsalları (ratio analysis) təhlili metodu ilə maliyyə hesabatlarında yer alan maddələrin nisbi əlaqələri araşdırılaraq müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında informasiya əldə olunur.

Maliyyə hesabatlarından çoxlu sayda əmsallar hesablamaq mümkündür. Lakin əmsal hesablanmasındakı məqsədimiz qiymətləndirilməsi mümkün olan informasiya yaratmaqdır.

Əmsal təhlilindən yararlanmaq üçün hesablanan əmsallar qiymətləndirilməli və qiymətləndirmədə bir sıra standartlardan istifadə olunmalıdır. Bu standartlara aşağıdakılar daxildir:

- Maliyyə analitikinin öz şəxsi təcrübəsindən irəli gələn bacarığı
- Müəssisənin keçmiş fəaliyyət dövrlərində hesablanmış maliyyə əmsalları
- Rəqib və üstün müəssisələrin əmsalları
- Büdcələşmiş informasiyalara əsaslanaraq hesablanmış əmsallar
- Nəqliyyat müəssisəsinin fəaliyyətdə olduğu nəqliyyat sektoruna aid olan əmsal və standartlar
- Ümumi standartlar

Hər bir sektorun özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələri arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir. Bu məqsədlə nəqliyyat müəssisəsinin inkişafını ölçmək üçün nəqliyyat sektoruna aid olan standartlarla qarşılaşdırma ilə müsbət nəticə əldə olunacaqdır.

Cədvəl 2: “BakuBus” MMC-nin mühasibat balansının şəquli təhlili

	Rəqəmlər min manatla (000)	Balans valyutasındakı çəki	Qrupdakı çəki
AKTİVLƏR			
Uzunmüddətli aktivlər			
Torpaq, tikili və avadanlıqlar	212624	94%	100%
Təxirə salınmış vergi aktivləri	525	0%	0%
Cəmi uzunmüddətli aktivlər	213149	94%	100%
Qısamüddətli aktivlər			
Qısamüddətli avanslar	49	0%	0%
Ehtiyatlar	2457	1%	19%
Qısamüddətli debitor borcları	314	0%	2%
Pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri	10038	4%	77%
Digər qısamüddətli aktivlər	136	0%	1%
Cəmi qısamüddətli aktivlər	12994	6%	100%
Cəmi aktivlər	226143	100%	
KAPİTAL VƏ ÖHDƏLİKLƏR			
Öhdəliklər			
Uzunmüddətli öhdəliklər			
Uzunmüddətli borclar	138231	61%	100%
Cəmi uzunmüddətli öhdəliklər	138231	61%	100%
Qısamüddətli öhdəliklər			
Qısamüddətli borclar	39274	17%	99%
Qısamüddətli kreditor borcları	462	0%	1%
Vergi öhdəlikləri			
Cəmi qısamüddətli öhdəliklər	39736	18%	100%
Cəmi öhdəliklər	177967	79%	
Kapital			
Ödənilmiş (nizamnamə) kapitalı	18049	8%	37%
Dövlət investisiyaları	181697	80%	377%
Bölüşdürülməmiş mənfəət (ödənilməmiş	(151570)	-67%	-315%
Cəmi kapital	48176	21%	100%
Cəmi kapital və öhdəliklər	226143	100%	

Mənbə: “BakuBus” MMC-dən alınmış məlumatlar əsasında müəllifin hesablamaları,
<https://www.bakubus.az/files/BakuBus%20IFRS%202016.pdf> (22.04.2019)

Maliyyə əmsallarının köməyi ilə müəssisənin iqtisadi və maliyyə strukturu, mənfəətliliyi, səmərəliliyi, iqtisadi varlıqların effektiv istifadəsi, likvidliyi və s mövzularda vacib informasiya əldə olunur.

Maliyyə əmsalları müxtəlif formalarda təsnifatlandırıla bilər. Bu təsnifat formalarından birini hesablanmasında əsas olaraq götürülən maliyyə hesabatlarına görədir. Belə ki, bu təsnifata balans əmsalları, mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın əmsalları, qarışıq əmsallar aiddir.

C.F.Westwick isə əmsalları aşağıdakı kimi təsnifatlandırmışdır.

1. İdarə heyəti üçün hesablanan əmsallar
2. Ümumi qiymətləndirmə üçün hesablanan əmsallar
3. Satış departamenti üçün hesablanan əmsallar
4. Mühasibatlıq üçün hesablanan əmsallar
5. İstehsal departamenti üçün hesablanan əmsallar
6. İnsan resursları departamenti üçün hesablanan əmsallar
7. Digər qurumlar üçün hesablanan əmsallar

Əmsallar müəssisənin fəaliyyət nəticələri ilə maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmədəki məqsədlərə görə də təsnifatlandırıla bilər:

1. Likvidlik əmsalları
2. Maliyyə strukturu əmsalları
3. Resurslardan istifadə əmsalları
4. Mənfəətlilik əmsalları
5. Bazar performans əmsalları

II fəsil. Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə vəziyyətinin təhlili

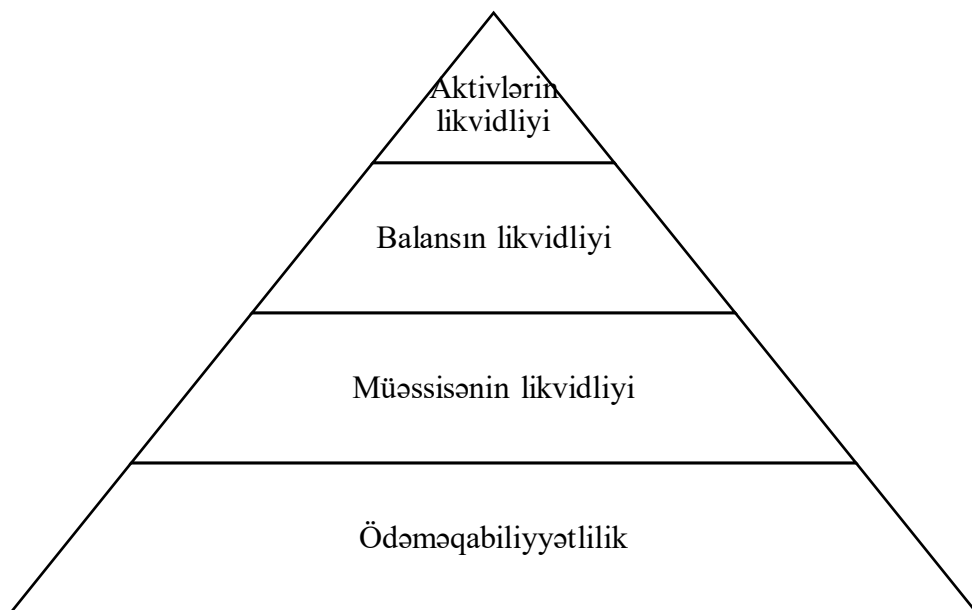
2.1. Nəqliyyat müəssisələrində likvidliyin və ödəməqabiliyyətliliyin təhlili

Likvidlik likvid olma qabiliyyətinin keyfiyyət göstəricisidir. Maliyyədə bu termin xidmətlərin və qiymətlilərin təkmil bazarda, həmçinin təcili satış və digər stressli vəziyyətlərdən kənar olaraq pula çevrilmə qabiliyyətini əks etdirir. Ödəməqabiliyyətlilik müəssisənin kreditorları qarşısında onun bütün cari öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün likvidli aktivlərin kifayətliliyidir.

Müəssisədə likvidlik qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və gözlənilməz xərclərin həyata keçirilməsi qabiliyyətidir. Nəqliyyat müəssisələrində cari öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün tədiyyə vasitəsi qısamüddətli aktivlər hesab olunur. Bu səbəbdən də likvidliyin təmini üçün onların tez bir zamanda pul vəsaitlərinə çevrilməsi zəruridir.

Likvidlik və ödəməqabiliyyətlilik anlayışlarının sıx qarşılıqlı əlaqəli olmasına baxmayaraq onlar fərqli anlayışlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, ödəməqabiliyyətlilik likvidliyə nisbətən daha geniş anlayışdır. Müəssisənin ödəməqabiliyyətliliyi və likvidliyi, mühasibat balansının likvidliyi və aktivlərin likvidliyi arasındakı əlaqə aşağıdakı qrafikdə qeyd olunmuşdur.

Şəkil 1: Likvidlik piramidi

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Likvidliyin təhlilinin predmetini qısamüddətli dövrdə müəssisənin ödəməqabiliyyətinin formalaşdırılması prosesi, obyektini isə xüsusi ilə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın məlumatları təşkil edir.

Likvidliyin təhlilinin əsas vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir:

- müəssisənin dövriyyə aktivlərinin likvidlik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi
- qısamüddətli dövrdə müəssisənin ödəməqabiliyyətlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi
- müəssisənin mühasibat balansının likvidliyinin qiymətləndirilməsi
- ödəməqabiliyyətliliyi zəruri səviyyədə saxlamaq məqsədi ilə müəssisənin həyata keçirdiyi siyasət haqqında informasiyanın formalaşdırılması
- perspektiv inkişafa və ödəməqabiliyyətliliyə mənfi təsirlərin aradan qaldırılması üzrə tövsiyələrin hazırlanması

Müəssisədə likvidliyin təhlilində mühasibat balansının məlumatlarından istifadə olunur. Burada isə daha çox qısamüddətli aktivlər və öhdəliklərin kəmiyyəti müqayisə olunur. Təhlildə balansın aktivlərindən qısamüddətli aktivləri və öhdəlikləri düzgün ayırmaq lazımdır. Cari aktivlərin likvidliyi ölçmək üçün geniş istifadə olunan maddələri pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri, debitor borcları, hazır məhsul, ehtiyatlar, bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləridir. Likvidliyin təhlilində istifadə olunan cari öhdəliklərin geniş yayılmış maddələri kreditor borcları, dividend xərcləri, qısamüddətli və uzunmüddətli bank kreditləridir.

Balansın likvidliyinin təhlilinə likvidlik balansının tərtibi, likvidliyi xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması və təhlili aid edilir.

Mühasibat balansının likvidliyinin təhlili zamanı balans maddələrinin bölgüsü əsasında likvidlik qrupları yaradılır və qrupların yekunları müqayisə olunur. Aşağıdakı cədvəldə mütləq likvidli balansın müəyyənlişməsi göstərilmişdir.

Cədvəlin düstur formasında ümumiləşdirilməsi aşağıda verilmişdir.

$$L_{\text{ü}} = \frac{A_1 * d_1 + \dots + A_n * d_n}{P_1 * d_1 + \dots + P_n * d_n}$$

$L_{\bar{u}}$ – ümumi likvidliyi, $A_1; A_n$ – likvidlik qruplarına görə aktivləri, $d_1; d_n$ – həmin qrup aktivlərin valyuta balansındakı xüsusi çəkisi, $P_1; P_n$ – ödəmə müddətinə görə öhdəlik və kapitalı, $d_1; d_n$ – həmin qrup öhdəlik və kapitalın valyuta balansındakı xüsusi çəkisidir.

Cədvəl 3: Mütləq likvidli balans

Aktivlər			Öhdəliklər və kapital	
1.	Yüksək likvidli aktivlər - pul vəsaitləri - qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	>	1.	Təcili öhdəliklər - kreditor borcları - sair qısamüddətli öhdəliklər
2.	Tez realizə olunan aktivlər - qısamüddətli debitor borcları - sair qısamüddətli aktivlər	>	2.	Qısamüddətli öhdəliklər - qısamüddətli kreditlər və borclar
3.	Ləng realizə olunan aktivlər - ehtiyatlar - hazır məhsul - əvəzləşdirilən vergilər - uzunmüddətli debitor borcları	>	3.	Uzunmüddətli öhdəliklər - uzunmüddətli öhdəliklər
4.	Çətin realizə olunan aktivlər - dövriyyədən kənar aktivlər	<	4.	Möhkəm öhdəliklər - kapitalın yekunu

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Müəssisənin və onun maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatınının likvidliyini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün mütləq və nisbi göstəricilərdən istifadə olunur.

Müəssisənin likvidliyinin qiymətləndirilməsinin mütləq göstəricisinə xüsusi dövriyyə kapitalı aid edilir. Xüsusi dövriyyə kapitalının hesablanması 2 üsulu mövcuddur:

Birinci variantda xüsusi dövriyyə kapitalı balansın kapital və öhdəliklər hissəsində birinci və üçüncü bölmələrinin cəmindən aktivlər hissəsinin birinci bölməsinin yekunu çıxılmaqla hesablanır:

$$K_{xd} = K_x + \bar{O}_u - A_{dk}$$

Burada, K_{xd} – xüsusi dövriyyə kapitalı, K_x – xüsusi kapital, \bar{O}_u – uzunmüddətli öhdəliklər, A_{dk} – dövriyyədən kənar aktivlərdir.

İkinci variantda qısamüddətli aktivlərlə qısamüddətli öhdəliklərin fərqi tapılır. Bu fərq həmçinin xalis işçi kapitalı da adlandırılır. Onun kəmiyyət və tərkibi xüsusi əhəmiyyətlidir. Xalis işçi kapitalı müəssisənin cari maliyyə vəziyyətini, başqa ifadədə tərəfdaşlar, dövlət, işçiləri qarşısında öhdəliklərini yerinə yetirmək, sabit istehsal və təchizatı təmin etmək qabiliyyətini əks etdirir.

İşçi kapitalı müəssisənin xüsusi kapitalının bir hissəsini özündə əks etdirməklə, onun həcmi və tərkibi aktivlərin və öhdəliklərin quruluşundan asılıdır. Xalis işçi kapitalının dövriyyəsi sürətli olarsa satış həcminin dəyişməməsi şərtlə fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin səviyyəsi də yüksək olacaqdır.

Xüsusi dövriyyə kapitalının təhlilinin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- təhlil aparılan dövrdə xalis dövriyyə aktivlərinin kəmiyyətində ümumi dəyişiklikləri qiymətləndirmək
- dəyişməni şərtləndirən amilləri aşkarlamaq
- ödəməqabiliyyətlik baxımından xüsusi dövriyyə kapitalının dəyişməsini izah etmək

Xalis işçi kapitalının amilli təhlili geniş formada aparılmışdır. Hər bir amilin göstəriciyə təsiri ayrılıqla müəyyən edilmişdir:

- müəssisə fəaliyyətinin xüsusiyyəti və xarakteri: nəqliyyat müəssisələri kimi ictimai xidmət müəssisələrində xalis işçi kapitalına ehtiyac digər istehsal müəssisələrinə nisbətdə daha azdır. Bu növ müəssisələrdə hazır məhsulun həcmi az olmaqla və debitor borclarının da sürətli bir şəkildə pula çevrilməsi müşahidə olunur. İstehsal müəssisələrinin isə hazır məhsul, xammal, material, ehtiyatlara və s. daha çox kapital qoymaları lazımdır. Hazır məhsul və debitor borclarının dövriyyəliyi daha yavaş olduğundan xalis işçi kapitalı nəqliyyat müəssisələri kimi xidmət müəssisələrinə nisbətdə daha çox olmalıdır.

Digər tərəfdən pərakəndə ticarət müəssisələrində istehsal və emal müddəti olmadığından istehsal müəssisələrinin xalis işçi kapitalı pərakəndə ticarət müəssisələrinə görə daha çoxdur.

- İstehsal müddəti, satılan mallarda tədarük müddəti: Müəssisələrdə istehsal müddəti, satılan mallarda tədarük müddəti uzandıqca xalis işçi kapitalı da artır.

İstehsal müddəti qısa olan bir müəssisənin xalis işçi kapitalının xüsusiyyəti kimi istehsal müddəti daha uzun olan bir müəssisə ilə müqayisədə daha azdır.

- Satılacaq malların maya dəyəri: Məhsul vahidinin maya dəyərində çəkilən xərclər artdıqca xalis işçi kapitalı da artır.

- Satış həcmi: İş həcmi genişləndikcə xalis işçi kapitalının həcmi də artır. Fəaliyyət potensialı artdıqca müəssisənin xalis işçi kapitalının daha səmərəli istifadə olunması, daha çox kreditdən istifadə olunması, daha aşağı qiymətlə daha böyük miqdarlarda alışların həyata keçirilməsi imkanları kimi səbəblərlə xalis işçi kapitalındakı artım tempi satışlara görə daha yavaş ola bilər.

- Alış və satış şərtləri: Satın almaları kreditlə və əlverişli şərtlərlə həyata keçirən bir müəssisənin xalis işçi kapitalına ehtiyacı alışlarını nağd həyata keçirən müəssisəyə görə daha azdır. Digər tərəfdən müəssisə alışlarda ona verilən kreditin ödənilməsi müddətlərinə nisbətə daha uzun müddət ərzində satış edirsə kapitalın böyük bir hissəsi debitor borclarından asılıdır. Bu səbəbdən də xalis işçi kapitalı da artar. Müəssisə kreditlə satış şərtlərini müəyyən edərkən ticarət fəaliyyətindəki strategiyasını, iqtisadi şərtləri, konyukturanın hansı mərhələdə olmasını göz önündə saxlamalıdır.

- Hazır məhsulun dövriyyəliyi: Hazır məhsulun dövriyyəliliyi artdıqca xammal və materiallar daha qısa vaxt ərzində istehsala daxil olmalıdır. Bu səbəbdən də müəssisənin xalis işçi kapitalına ehtiyacı daha azdır. Hazır məhsulun dövr sürətinin artması eyni zamanda qiymət düşməsinin, istehlakçı zövqlərinin və ya ehtiyaclarının dəyişməsinin yaratdığı riski, hazır məhsulu saxlama xərclərini və maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı azaldır.

- Debitor borclarının dövriyyəliyi: Xalis işçi kapitalı xüsusiyyəti etibarlı ilə debitor borclarının pula çevrilməsi üçün lazım olan müddətdən asılıdır. Debitor borclarının ödənilmə müddəti qısaldıqca müəssisə daha az xalis işçi kapitalına ehtiyac duyur. Lakin müəssisələr hazır məhsulun dövriyyəliliyindəki artım ilə birlikdə debitor borclarının dövretmə sürətini də qısaltmalıdır.

- İqtisadi konyuktura vəziyyəti: Rifahın mövcud olduğu vaxtlarda müəssisələrin fəaliyyət potensialı artır və xalis işçi kapitalına ehtiyac da artır.

İqtisadi durğunluq dövrlərində isə yalnız uğurlu müəssisələr hazır məhsul və debitor borclarını qısa müddətdə pula çevirə bilirlər.

- Qısamüddətli aktivlərin dəyərdən düşmə riskləri: Qısamüddətli aktivlərin dəyərindəki ani enmələr xalis işçi kapitalını azaldır. Xüsusi ilə də hazır məhsul və maliyyə vəsaitlərinin dəyərlərindəki düşmə və ya debitor borclarının ödənilməməsi ehtimalı yüksək isə müəssisə daha çox qiymətli ehtiyatı yaratmalıdır.

- Satışların mövsümliliyi: Əgər müəssisənin satışları mövsümi xarakter daşıyarsa fəaliyyət göstərilən mövsümdə xalis işçi kapitalına ehtiyac ən yüksək səviyyəyə çatır. Digər mövsümlərdə isə bu növ müəssisələrdə xalis işçi kapitalının artıqlığı yaranır. Mövsümi satış edən müəssisələrin fəaliyyətləri çeşidlənərək xalis işçi kapitalının daha faydalı bir şəkildə istifadə olunma ehtimalları araşdırılmalıdır.

- İstifadə olunan texnologiya: Əməktutumlu texnologiyadan istifadə edən müəssisələrin xalis işçi kapitalına ehtiyacı ümumi olaraq kapitaltutumlu texnologiyadan istifadə edən müəssisələrə nisbətə daha çoxdur.

Müəssisədə likvidliyin hesablanması nisbi göstəricilərinə isə likvidlik əmsalları aid edilir. Likvidlik əmsalları müəssisənin qısamüddətli borc ödəmə gücünü ölçməkdə istifadə olunur. Bundan başqa likvidlik əmsalları müəssisələrin xüsusi dövriyyə kapitalının yetərli olub-olmaması müəyyən etmək üçün də istifadə olunur. Likvidlik əmsalları balans maddələri arasındakı kəmiyyət əlaqələri nəzərə alınaraq hesablanır. Bu səbəbdən əmsallara baxaraq likvidlik vəziyyəti üçün qərar qəbulunda aktivlərin “keyfiyyət”-i də nəzərdən keçirilməlidir. Burada keyfiyyət dedikdə, əlaqəli iqtisadi varlığın satışa çıxarıldığında öz dəyərini tapması ehtimalı nəzərdə tutulur. Dövriyyə vəsaitlərinin hesabat maddələri arasındakı bölünməsi, minimum və maksimum ehtiyat miqdarları ilə ehtiyatların və debitor borclarının keyfiyyət vəziyyətinin müəyyənləşdirilərək likvidlik vəziyyəti ilə əlaqəli dəyərləndirilməsi prosesində qərar qəbulu asanlaşacaqdır. Bir çox hallarda müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün istifadə olunan aktivlər qısamüddətli aktivlərin içərisində olur. Qısamüddətli aktivlərlə qısamüddətli öhdəliklər arasındakı əlaqəni göstərən üç əsas əmsal vardır. Bunlar cari, likvidlik və nağd pul əmsallarıdır.

Cari likvidlik əmsalı (Müslümov S.Y, Kazımov R.N., 2011) cari öhdəliklərin dövriyyə aktivləri ilə hansı dərəcədə ödənildiyini göstərir:

$$\text{Cari əmsal} = \frac{\text{cari aktivlər}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Cari əmsal müəssisənin qısamüddətli borc ödəmə gücünü göstərir. Hər sektorda fərqli olmaqla, bu əmsalın ümumi olaraq 2 olması yaxşı hal kimi qəbul olunur. İnvestisiya mühitinin inkişaf etmədiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu əmsalın 1.5 olması da yetərlidir. Əmsal müəssisənin hər bir manat borcuna qarşılıq olaraq nə qədər dövriyyə aktivinə sahib olduğunu göstərir. Cari əmsalın yüksək olması müəssisənin borc ödəmə gücünün də yüksək olması olaraq qəbul edilir. Ancaq əmsalın çox yüksək olması kreditörün xeyrinə olarkən, müəssisə üçün müsbət hal kimi qəbul edilə bilməz. Bu hal kapitalın düzgün istifadə olunmadığını göstərir.

Likvidlik əmsalının (Asit-test) düsturu (Müslümov S.Y, Kazımov R.N., 2011) aşağıdakı formadadır:

$$\text{Likvidlik əmsalı} = \frac{\text{cari aktivlər} - \text{hazır məhsul}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Likvidlik əmsalı hazır məhsulu qısamüddətli aktivlərdən ayırdığı üçün daha dəqiq nəticə verən əmsaldır. Ödəmə gücünün müəyyənləşməsində hazır məhsulun pula çevrilmə riskini aradan qaldırır.

Hazır məhsulun pula çevrilməsində qeyri-müəyyənlik vardır. Bu əmsal müəssisənin satışları dayandırdığı anda qalan qısamüddətli aktiv maddələri ilə qısamüddətli öhdəliklərini qarşılıq-qarşılamağa göstərir. Cari əmsalla müqayisədə daha həssas bir əmsaldır. Əmsalın 1 olması müəssisənin bütün qısamüddətli öhdəliklərini nağd və nağda çevrilməsi mümkün olan iqtisadi qiymətlilərlə yerinə yetirə biləcəyini göstərir.

Nağd pul əmsalı pul və pula oxşar qısamüddətli aktiv maddələrinin qısamüddətli öhdəliklərə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Bu əmsal müəssisənin əlindəki mövcud hazır vəsaitlərlə qısamüddətli öhdəliklərin hansı dərəcədə qarşılandığını göstərir. Bu əmsal müəssisənin satışının dayandırıldığı və debitor borclarının da ödənilmədiyi təqdirdə müəssisənin qısamüddətli borclarının hansı hissəsini ödəyə

bildiyini göstərir və aşağıdakı düsturla (Müslümov S.Y, Kazımov R.N., 2011) hesablanır:

$$\text{Nağd pul əmsalı} = \frac{\text{nağd pul}}{\text{cari öhdəliklər}}$$

Hazır məhsulla birlikdə debitor borclarını da dövriyyə aktivlərindən ayırdığı üçün likvidlik əmsalından da daha dəqiq olan bu əmsal sektorlara görə fərqli səviyyələrdə olmaqla ümumi olaraq 0.2 olması yaxşı hal kimi qəbul olunur.

Bu əmsallardan əlavə olaraq likvidliyin dərinləşmiş təhlilini aparmaq üçün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təminatlılıq əmsalının da hesablanması və təhlili zəruridir. Bu əmsal ehtiyatları əldə etmək üçün müəssisənin zəruri xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu göstərir. Əmsalın hesablanması üçün xüsusi kapitalın məbləğindən uzunmüddətli aktivlərin məbləği çıxılır, alınan nəticə qısamüddətli aktivlərin kəmiyyətinə bölünür.

Likvidlik göstəricilərini əhatəli təhlil etmək üçün onların formalaşmasında iştirak edən amilləri öyrənmək lazımdır. Burada amilli təhlilin aparılmasında tədqiqatın determinik və stoxastik metodları ilə amillərin nəticə göstəricisinə təsiri qiymətləndirilməlidir. Qeyd edim ki, amilli təhlildə aşağıdakı ardıcılığa riayət olunmalıdır:

- təhlil olunan göstəriciyə təsir edən amillər müəyyən edilməli
- nəticə göstəricisi ilə amillər arasında funksional əlaqələr müəyyən edilməli
- hər bir amilin dəyişməsinin nəticə göstəricisinə təsiri qiymətləndirilməli

Ödəməqabiliyyətlilik dövriyyə aktivlərinin likvidliyini əks etdirir və öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vaxtı yetişdikcə müəssisənin ödəməqabiliyyətini, imkanlarını göstərir.

Ödəməqabiliyyətliliyin əsas xüsusiyyətləri cari hesabda kifayət həcmdə pul vəsaitlərinin olması və vaxtı ötmüş kreditor borclarının olmamasıdır. Burada sabitliyin əsas əlaməti konkret zamanda likvidli aktivlərin cəmi ilə qısamüddətli aktivlərin cəmi arasındakı fərq kimi müəyyənləşən xalis likvidli aktivlərin mövcudluğudur.

Təhlil prosesində ödəməqabiliyyətliliyin iki növü fərqləndirilir:

- cari
- perspektiv

Müəssisədə hesablaşmaların cari vəziyyəti cari ödəməqabiliyyətliliklə müəyyən olunur. Cari ödəmə qabiliyyətlilik maliyyə axınları haqqındakı məlumatların əsasında təhlil edilir. Müəssisəyə daxil olan və mövcud olan pul vəsaitləri və onların ekvivalentləri qısamüddətli öhdəliklərin qarşılınmasını təmin etməlidir.

Ödəməqabiliyyətliliyin digər növü olan perspektiv ödəməqabiliyyətlilik müəssisənin gələcək imkanlarını əks etdirir. Onun tədqiqi əsasən likvidlik göstəricilərinin köməyi ilə təşkil olunur.

Müəssisənin ödəməqabiliyyətli, yaxud qeyri-ödəməqabiliyyətli olması onun ödəmə vəsaitləri və təcili öhdəliklərinin həcmi ilə müəyyən olunur. Ödəmə vəsaitlərinə kassa və hesablaşma hesablarında olan pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları (qısamüddətli qiymətli kağızlar) daxildir. Təcili öhdəliklərə ödənilmə vaxtı çatmış öhdəliklər və borclar, bankların qısamüddətli kreditləri, büdcəyə olan borclar, mallara görə kreditor borcları aid edilir.

Müəssisənin ödəmə vəsaitlərinin məbləği təcili öhdəliklərinin həcmindən çox olarsa o, ödəməqabiliyyətli hesab olunur. Əgər əks hal müşahidə olunarsa, yəni pul vəsaitləri təcili öhdəlikləri qarşılamırsa onda müəssisə qeyri-ödəməqabiliyyətlidir.

Müəssisədə ödəməqabiliyyətliliyin təhlilinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- dövriyyə aktivlərinin tərkib keyfiyyətinin və qısamüddətli öhdəliklərin qiymətləndirilməsi
- qısamüddətli aktivlərin dövriyyə müddətinin və onların qısamüddətli öhdəliklərin dövriyyə müddətinə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi
- maliyyə axınlarının qiymətləndirilməsi
- aktiv və öhdəlik maddələrinə görə uçot siyasətinin qiymətləndirilməsi

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi istiqaməti daxilolmalarla ödəmələrin fərqi olan vəsaitlərin kifayətliliyidir. Nəticə olaraq təhlil prosesində həm pul vəsaitlərinin daxilolma səviyyəsi, həm də müəssisənin pul vəsaitləri və onların ekvivalentlərinə cari tələbatlılığını qiymətləndirmək lazımdır.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatın məlumatları əsasında ödəməqabiliyyətlilik əmsalı hesablanır. Bu əmsal (Krishna G.P Paul M.H və Erik P 2013) ümumi olaraq ödəməqabiliyyətliliyin dinamikasını əks etdirir.

$$\ddot{O}_a = \frac{PV_{d.a} + PA_M}{PA_{\ddot{U}}}$$

Düsturda \ddot{O}_a – ödəməqabiliyyətlilik əmsalı, $PV_{d.a}$ – dövrün əvvəlinə pul vəsaitlərinin məbləği, PA_M – müsbət pul axınları, $PA_{\ddot{U}}$ – ümumi pul axınlarıdır.

Bu düstur yuxarıda da qeyd etdiyim kimi dinamikanı müəyyən edir, lakin daxili struktur dəyişikliyinə izləməyə kifayət etmir.

Ödəməqabiliyyətliliyin təhlili prosesində cari və perspektiv ödəməqabiliyyətliliklə bərabər uzunmüddətli ödəməqabiliyyətliliyə də nəzər yetirilməlidir. Uzunmüddətli ödəməqabiliyyətliliyi əks etdirən göstəricinin düsturu (Krishna G.P Paul M.H və Erik P 2013) aşağıda verilmişdir:

$$\text{Uzunmüddətli ödəməqabiliyyətlilik əmsalı} = \frac{\text{Ümumi borc kapitalı}}{\text{Xüsusi kapital}}$$

Bu göstərici uzunmüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qabiliyyətini və müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyət qabiliyyətini əks etdirir. Uzunmüddətli borc kapitalının kapitalda payının artması riskli hal hesab olunur.

2.2. Maliyyə nəticələrinin və rentabelliğin təhlili

Hər bir biznes subyekti kimi nəqliyyat müəssisələrinin də əsas məqsədi lazımı səviyyədə mənfəətə nail olunmasıdır. Yüksək mənfəətlilik müəssisənin özünümaliyyətləşdirmə səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur, xarici borc mənbələrindən asılılığını azaldır, onun bazardakı mövqeyini möhkəmləndirir.

Mənfəət və zərərlər haqqında hesabatdakı məlumatlar əsasında mənfəətin səviyyəsinin, quruluşunun və dinamikasının qiymətləndirilməsində üfüqi və şaquli təhlildən istifadə olunur.

Mənfəətin üfüqi təhlili müxtəlif göstəricilərin zaman təhlili formasıdır. Bu metodda mənfəətin müxtəlif növlərinin artım tempi hesablanmaqla onun dəyişməsinin ümumi meyli müəyyən edilir. Mənfəətin üfüqi təhlili təcrübəsinin aşağıdakı növləri geniş yayılmışdır:

- Bazis dövr olaraq əvvəlki dövr götürülərək mənfəətin formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin müqayisə edilməsi
- Bazis dövr olaraq əvvəlki dövr üçün müvafiq dövr göstəriciləri (məsələn, hesabat dövrü ilə olan müəssisə üçün cari dövrün ikinci rübü ilə, əvvəlki hesabat ilinin ikinci rübünün müqayisəsi) əsasında mənfəətin formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin müqayisə edilməsi. Bu cür təhlili fəaliyyəti mövsümi xarakter daşıyan müəssisələr edir.
- Bir neçə dövrün birlikdə müqayisəsi. Buradakı əsas məqsəd trendi müəyyənləşdirməkdir.

Mənfəətin quruluş dəyişikliyi şaquli təhlil metodunun köməyi ilə öyrənilir. Bu metodda müxtəlif quruluş göstəricilərinin (maya dəyəri, sair xərclər və s) ümumi göstəricidəki xüsusi çəkisi hesablanılır.

Mənfəətin şaquli təhlilin aşağıdakı növləri geniş yayılmışdır:

- müxtəlif məhsul növlərinə görə quruluşun təhlili. Məhsulun ümumi nomenklatura dərəcəsi müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.
- müxtəlif fəaliyyət sferalarına əsasən mənfəətin quruluşunun təhlili
- əldə olunmuş mənfəətin bölgüsünün və istifadəsinin quruluşunun təhlili
- aktivlərinin quruluşunun təhlili. Təhlil nəticəsində müəssisənin mənfəət yaratma potensialı qiymətləndirilir.

Bunlardan başqa mənfəətin dərin təhlili üçün əsas amillərin bu göstəricinin səviyyə, dinamikasına təsiri öyrənilir.

Hazırkı iqtisadi vəziyyətdə müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini və müəssisənin iqtisadi göstəricilərini yüksəltmək üçün mənfəətlilik böyük məna kəsb edir. Müəssisənin maliyyə hesabatlarında mənfəətə aid olan informasiyalarla, təhlil aparılmadan mənfəətlilik haqqında fikir yürütmək imkansızdır. Qərar qəbul edənlər (idarəetmə heyəti) maliyyə hesabatlarındakı məlumatlar əsasında mənfəətliliyi təhlil edir və əldə etdikləri informasiyaları müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər.

Mənfəətlilik müəssisənin müəyyən bir dövrdə əldə etdiyi mənfəətin, mənfəətin əldə edilməsinə təsir edən faktorlara nisbəti olaraq ifadə oluna bilər. Mənfəətin əldə edilməsinə təsir göstərən faktorlar satışlar, xərclər və maya dəyəri, aktivlərin

həcmi və quruluşu, borclar və xüsusi kapitaldır. Bu ünsürlər mənfəət müəyyənləşməsində rol oynayan gəlir və xərclərə təsir etdiyinə görə onların kəmiyyət ölçüləri mənfəəti artırıb azalda bilər. Mənfəətlilik təhlillərində bu ünsürlərlə mənfəət arasındakı əlaqələrin səbəb-nəticə əlaqəsinə dayanması vacibdir.

Nisbi göstərici kimi rentabelliyn (mənfəətliliyin) hesablanması ümumi düsturu belədir:

$$R = \frac{M}{G}$$

R – rentabellik əmsalı, M – mənfəət, G – rentabelliyi (mənfəətliliyi) hesablamaq üçün müqayisə edilən göstəricidir.

Mənfəət kimi balans mənfəəti, satışdan mənfəət, xalis mənfəət və s götürülə bilər. Lakin müəssisədə rentabelliyn qiymətləndirilməsi üçün bütün hesablamalarda eyni mənfəət göstəricisindən istifadə olunmalıdır. Rentabelliyn artması müsbət trendi, azalması müflisləşmə meylini əks etdirir. Əmsalın mənfi qiyməti isə müəssisənin zərərdə olduğunu bildirir.

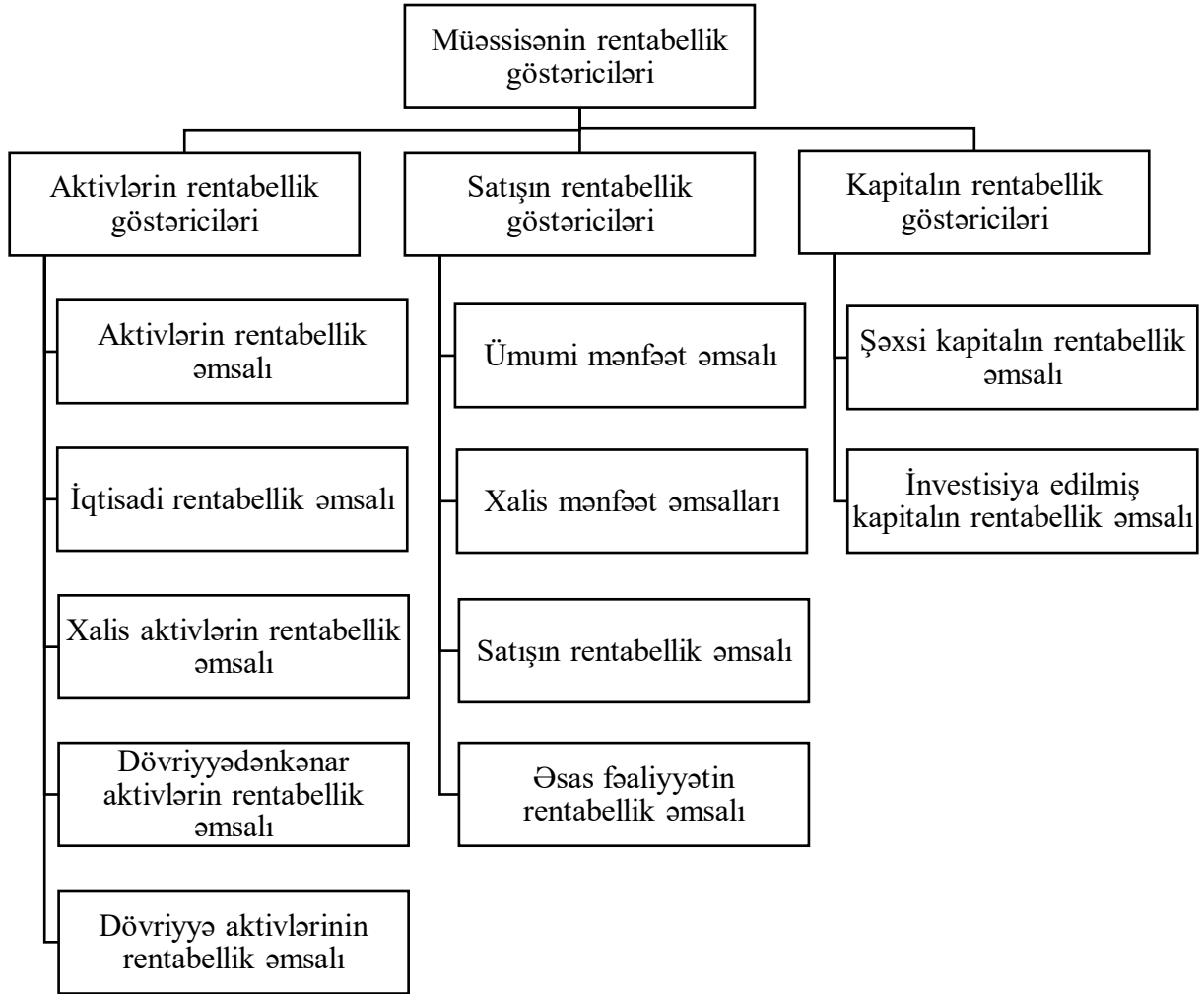
Burada ən çox istifadə olunan göstərici kimi əməliyyat xərclərini qeyd etmək olar. Bu göstərici mənfəətin xərcləri ödəməsi qabiliyyətini xarakterizə edir.

Aşağıdakı blok-sxemdə müəssisədə hesablanan rentabellik əmsalları qeyd olunmuşdur.

Aktivlərin rentabellik göstəriciləri aktivlərdən səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Müəssisənin meneceri səmərəliliyi ölçmək məqsədi ilə xalis mənfəəti, onun əldə olunmasında istifadə olunan aktivlərin həcminə bölməklə onu müəyyən edir. Təhlilin gedişində ola bilər ki, dövriyyə və dövriyyədən kənar vəsaitlər, əsas vəsaitlərdən istifadənin səmərəliliyi ön plana çıxsın. Bu zaman təhlilin məqsədindən asılı olaraq mənfəətin kəmiyyəti (xalis mənfəət, əməliyyat mənfəəti, vergidən əvvəl mənfəət) və bu mənfəəti yaradan aktivlərin kəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

Aktivlərin rentabelliyyənin təhlilində bir sıra hallarda əməliyyat fəaliyyətinin, aktivlərinin rentabelliyyə, satılmış məhsulun ümumi rentabelliyyə və s. kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Şəkil 2: Rentabellik əmsalları

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Müəssisənin fəaliyyət rentabelliyyənin təhlili çoxsaylı növləri olan (sadə amilli, iki amilli, üç amilli) amilli təhlillə davam etdirilə bilər. Mənfəət və rentabelliyyə təsir edən amilləri aşkar edən sadə amilli modeldən istifadə oluna bilər. Analitik vasitə olan amilli model ümumiləşdirilmiş nəticə göstəricisinə, eyni zamanda aktivlərin rentabelliyyəinə təsir edən amilləri kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan yaradır. Bu təhlil metodu mənfəətliliyin artım ehtiyatlarını müəyyən etməyə imkan verir.

Amillərin sayına və səviyyəsinə görə modellər bir-birindən fərqlənir. Amillərin səviyyəsinin detallandırılması müəssisənin rəhbərinin vəzifələrinə aiddir. O,

analitik informasiya əsasında məsələni həll edir. Konkret idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi detallaşdırılmış amilli modelin əsasında analitik hesablamaların aparılmasını tələb edir.

Aşağıdakı düsturda aktivlərin rentabelliyyəsinin iki amilli modeli verilmişdir:

$$R_a = \frac{M_{\text{ə}}}{S} * \frac{S}{\bar{A}} = \frac{M_{\text{ə}}}{\bar{A}}$$

Düsturda R_a – aktivlərin rentabelliyyəsi, $M_{\text{ə}}$ – əməliyyat mənfəəti, S – satışdan daxilolmalar, \bar{A} – dövr ərzində aktivlərin orta kəmiyyətidir. (Nelling E 2011)

Bu modeldə mənfəət göstəricisi formasında xalis mənfəətdən də istifadə etmək olar. Lakin bütün hesablamalarda eyni mənfəət göstəricisindən istifadə olunmalıdır.

İki amilli model müəssisənin aktivlərinin rentabelliyyəsinə satışın rentabelliyyəsi və aktivlərin dövriyyəliyindən asılığını müəyyənləşdirir. İqtisadi mahiyyət odur ki, model aktivlərin rentabelliyyəsinə yüksəltmək yollarını əks etdirir. Belə ki, satışın rentabelliyyəsi aşağı olarsa aktivlərin dövriyyəliyi sürətlənməli, yaxud əksinə proses baş verən zaman satışın rentabelliyyəsinin artırılması imkanları təhlil olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin təhlilinin üç amilli modeli aşağıdakı formadaadır:

$$R_{xk} = \frac{M_{\text{ə}}}{S} * \frac{S}{\bar{A}} * \frac{\bar{A}}{XK} = \frac{M_{\text{ə}}}{\bar{A}}$$

Düsturda, R_{xk} – xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinə, $\frac{M_{\text{ə}}}{S}$ – satışın rentabelliyyəsinə, $\frac{S}{\bar{A}}$ – aktivlərin dövriyyəliyini, $\frac{\bar{A}}{XK}$ – xüsusi kapitalın multiplikatorunu (aktivlərin orta kəmiyyətinin xüsusi kapitalın orta kəmiyyətinə nisbəti) ifadə edir. (Nelling E 2011)

Bu göstərici müəssisənin fəaliyyətinin kompleks göstəricisidir. Kapital qoyuluşunda investisiya obyektlərinin və layihələrinin müəyyənləşməsində vacib rol oynayır.

DuPont təhlilinin beş amilli modeli ilə üç amilli modelə müqayisədə daha yaxşı nəticə əldə olunur:

$$R_{xk} = \frac{M_{v.s}}{M_{v.ə}} * \frac{M_{v.ə}}{M_{\text{ə}}} * \frac{M_{\text{ə}}}{S} * \frac{S}{\bar{A}} * \frac{\bar{A}}{XK} = \frac{M_{\text{ə}}}{\bar{A}}$$

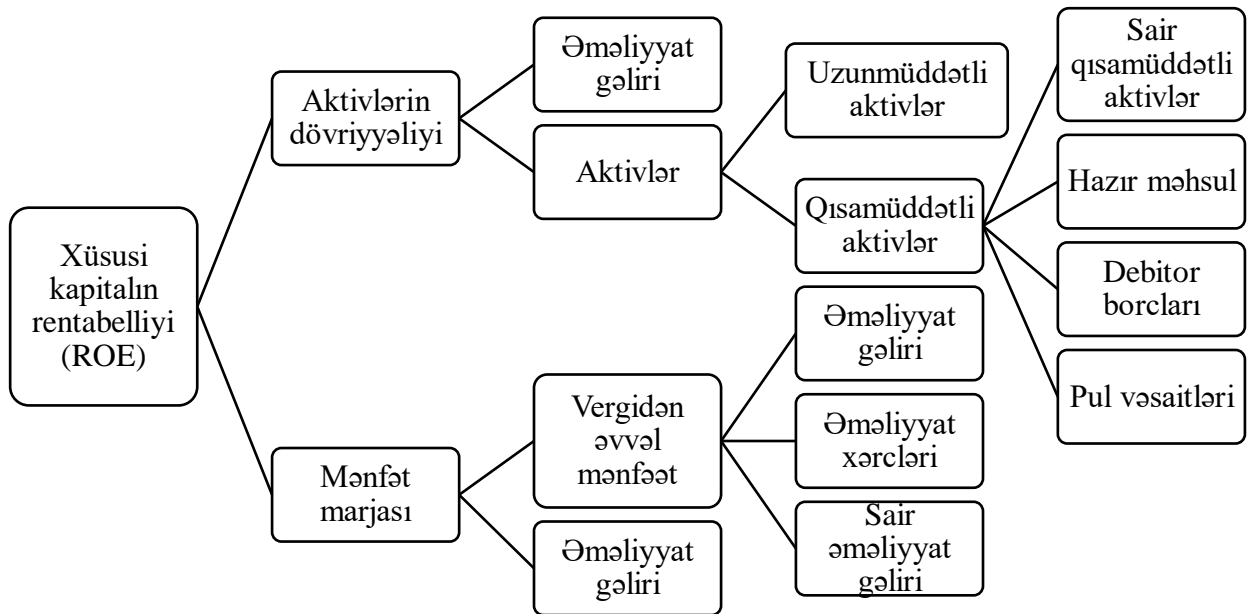
Burada, $\frac{M_{v,s}}{M_{v,a}}$ – vergi effekti (vergidən sonrakı mənfəətin, vergidən əvvəlki mənfəətə nisbəti), $\frac{M_{v,a}}{M_s}$ – əməliyyat xərcləri effektidir (vergidən əvvəlki mənfəətin, əməliyyat mənfəətinə nisbəti). (Krishna G.P Paul M.H və Erik P 2013)

Bu üsul vergi və əməliyyat xərclərinin təsirini görməyimizə kömək edərək təhlili asanlaşdırır. Menecerlər və analitiklər üçün bu göstərici xüsusilə əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, o, əməliyyat, investisiya və maliyyə fəaliyyətini, həmçinin faiz dərəcəsi, vergilər kimi xarici parametrlərin nəticələrini özündə əks etdirərək, biznes dəyərinin yaradılması zəncirini ümumiləşdirilmiş şəkildə əks etdirir.

Aşağıda DuPont modelinin təsviri qrafiki verilmişdir:

Müəssisənin müəyyən bir dövrdə əldə etdiyi satış gəlirləri ilə satışlara çəkilən xərclər satışların rentabelliyyə təsir edən faktorlardır. Ən sadə dildə ifadə etsəm satışların həcmi böyük, xərcləri az olan bir müəssisənin mənfəətliliyi yüksək olacaqdır. Mənfəətliliyin əsas mənbəsi satışdan daxilolmalardır. Lakin satış gəlirlərini artırma bilən müəssisənin mənfəətliliyini də bütün hallarda artırmaq mümkün deyildir. Bəzi hallarda xərclər satışlardakı artım tempindən daha yuxarı tempə arta bilər. Belə bir vəziyyətdə mənfəəti artırmanın ən yaxşı üsulu xərcləri azaltmaq olacaqdır.

Şəkil 3: DuPont modeli

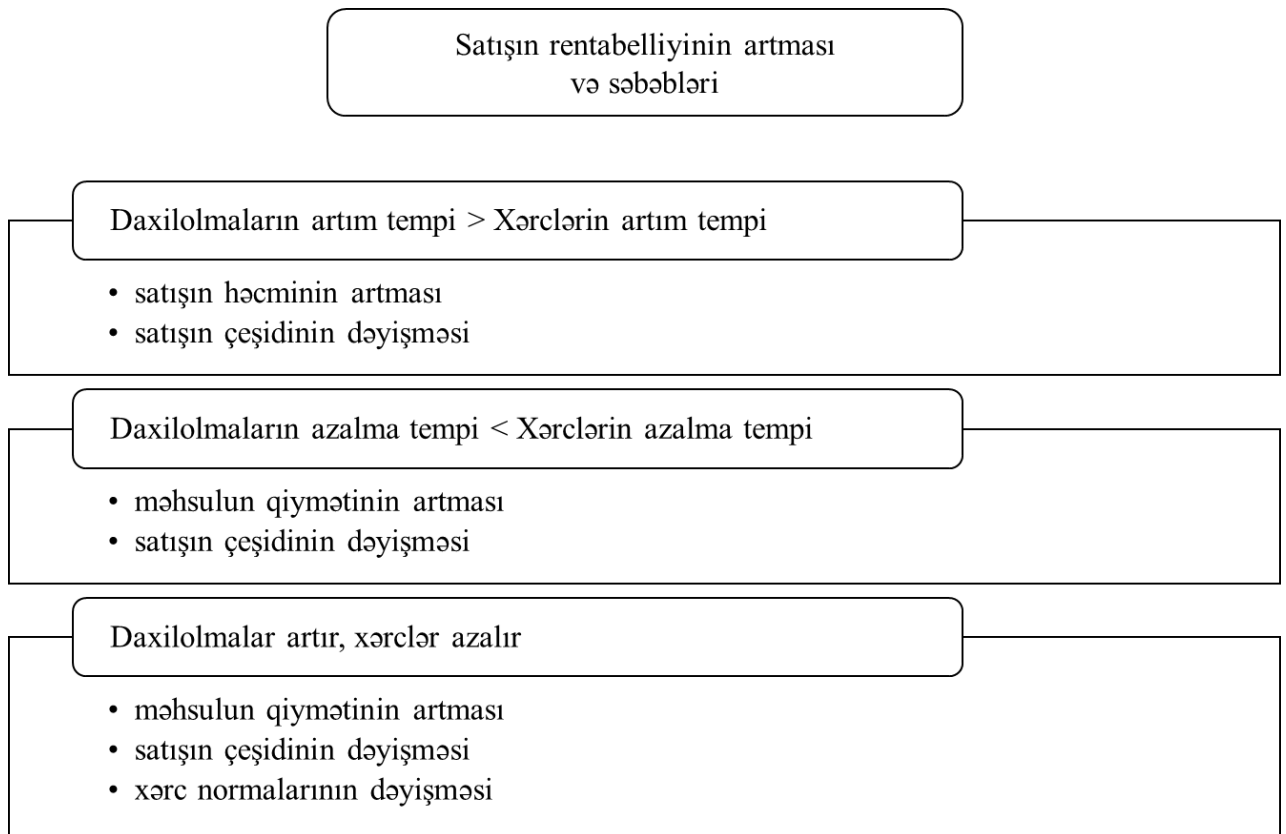

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

İstehsal xərclərinin azaldılması ümumi mənfəət əmsalını artıracağından, ümumi mənfəəti formalaşdıran digər mənfəət maddələri də dəyişikliyə məruz qalacaqdır. Satışın rentabelliği digər göstəricilərlə müqayisədə müəssisənin maliyyə səmərəliliyini əks etdirən əsas göstəricidir. Bu göstərici müəssisənin adi (əsas) fəaliyyətini xarakterizə edir.

Satışın rentabelliğinin dəyişməsinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Bu amillər və rentabellikdə dəyişmələr aşağıdakı blok-sxemlərdə verilmişdir:

Şəkil 4: Satışın rentabelliğinin artması və səbəbləri

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Bunlardan əlavə, maya dəyərinin quruluşunun dəyişməsi mənfəətə əhəmiyyətli təsir göstərir. Xərclərin optimal nisbəti tapılmalıdır.

Müəssisənin fəaliyyət səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricisi olan satışdan mənfəət satış qiyməti, məhsul vahidinin maya dəyəri, satışın həcmi, daxilolmaların hər manatına düşən kommersiya və inzibati xərclər kimi amillərin təsiri ilə formalaşır.

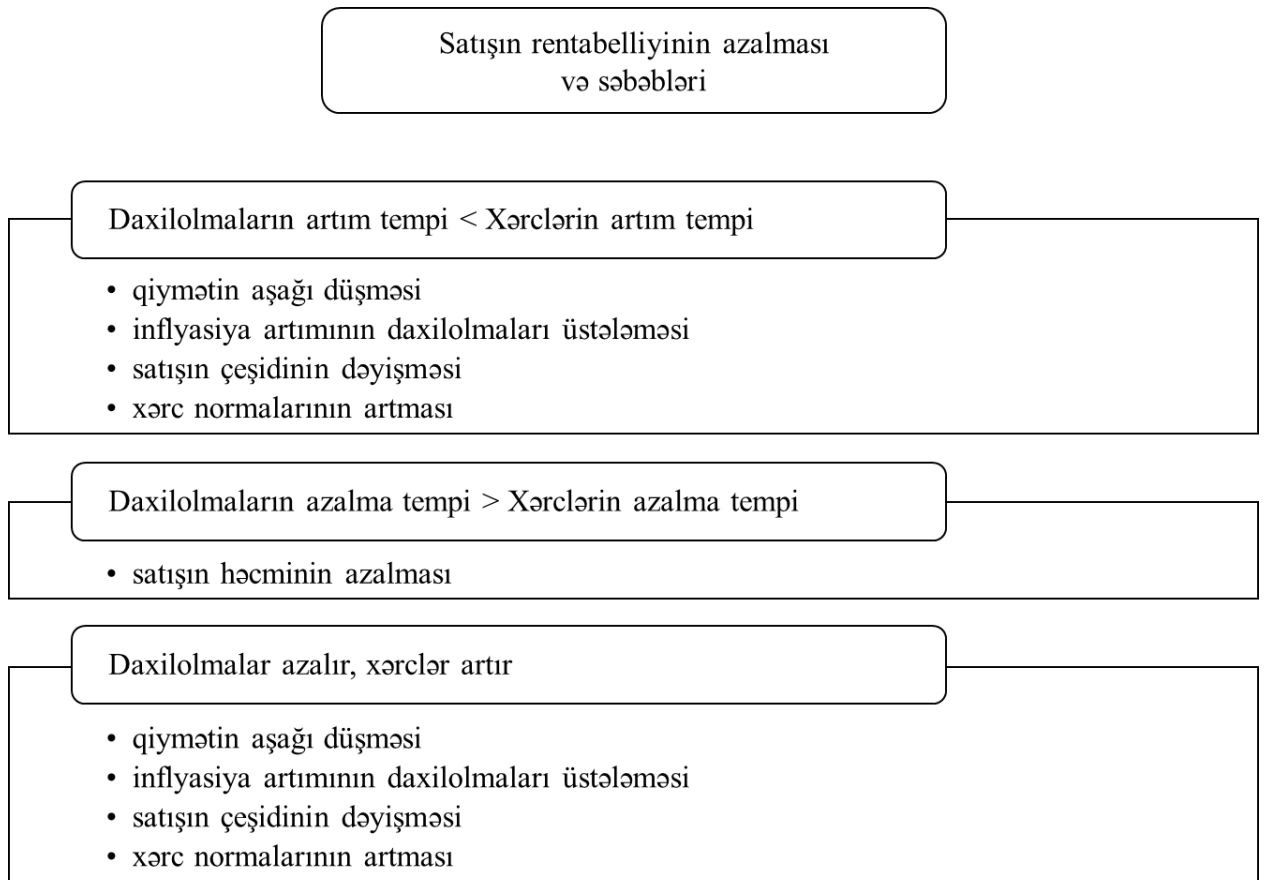
Satışın rentabelliğinin hesablanmasında vacib məsələ odur ki, burada hansı mənfəət göstəricisi (ümumi mənfəət, əməliyyat mənfəəti, xalis mənfəət və s.) hesablanmalıdır.

Ümumi mənfəət əmsalının düsturu (Nelling E 2011) aşağıdakı formadaadır:

$$\text{Ümumi mənfəət əmsalı} = \frac{\text{Ümumi mənfəət}}{\text{Satışdan daxilolmalar}}$$

Burada ümumi mənfəət satışdan daxilolmalardan satışın maya dəyəri çıxılmaqla hesablanır. Ümumi mənfəət əmsalı sektorlara görə fərqlənən əmsaldır.

Şəkil 5: Satışın rentabelliğinin azalması və səbəbləri

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Ümumi mənfəət əmsalı aşağı, ancaq xalis mənfəət əmsalı yüksək olan müəssisələrdə mənfəətlilik davamlı deyildir. Təhlildə bu vəziyyətə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu əmsala təsir edən ən mühüm ünsür satışın maya dəyəridir. Mənfəətlilik analizində məhsulun xüsusiyyətləri diqqətə alınmalıdır. Belə ki, məhsulun xüsusiyyətləri satışlara, satışın maya dəyərinə və digər xərclərə təsir edir. Lakin

müəssisə xarici informasiya istifadəçiləri bu növ məlumatlar əldə edə bilmədiyindən qiymətləndirmədə bu növ ünsürlər nəzərə alınmır.

Xalis mənfəət əmsalının düsturu (Nelling E 2011) aşağıda verilmişdir:

$$\text{Xalis mənfəət əmsalı} = \frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{satışdan daxilolmalar}}$$

Ortaqlar və investorlar bu göstəricinin yüksək olduğu müəssisələri seçirlər. Əmsalın qiymətləndirilməsi prosesində sektor ortalaması, yaxud əvvəlki ilin göstəricisi bazis kimi götürülür. Bu əmsal ilə satışların rentabelliği əmsalı arasındakı fərq ödəniləcək vergilərdədir. Bu əmsalın təhlilindən öncə digər satışın mənfəətliliği əmsalları təhlil edilməlidir. Əmsalın aşağı, yaxud yuxarı olması aşağıdakı faktorlarla əlaqəlidir:

- satışların maya dəyəri
- fəaliyyət xərcləri
- maliyyə xərcləri
- sair xərclər
- vergilər

Satışın rentabelliğinin (Nelling E 2011) düsturu isə aşağıdakı formadadır:

$$\text{Satışın rentabelliği əmsalı} = \frac{\text{əməliyyat mənfəəti}}{\text{satışdan daxilolmalar}}$$

Əməliyyat mənfəəti ümumi mənfəətdən idarəetmə və kommersiya xərclərinin məbləği çıxılmaqla hesablanır. Hər bir müəssisədə müəyyən bir səviyyədə əməliyyat xərclərinin çəkilməsi qaçınılmazdır. Lakin nəqliyyat müəssisələri kimi xidmət müəssisələrində istehsal müəssisələri ilə müqayisədə bu xərclərin səviyyəsi daha azdır. Belə ki, ümumi olaraq istehsal müəssisələrində bu xərclər xalis satışların 10-15% -i həcmində seyr edir.

Təhlildə bu mənfəətlilik əmsallarından başqa əsas fəaliyyətin rentabelliği (Nelling E 2011) əmsalından da istifadə olunur:

$$\text{Əsas fəaliyyətin rentabelliği} = \frac{\text{əməliyyat mənfəəti}}{\text{satılmış məhsulun maya dəyəri}}$$

Əmsal istehsal məsrəflərinin və məhsul satışının hər manatına olan mənfəətin məbləğini xarakterizə edir. Burada sürətin məxrəcdən böyük olması müəssisənin fəaliyyət rentabelliindən xəbər verir. Bu səbəbdən də müəssisə istehsal və məhsul satışının minimumlaşdırılmasına yönələn maliyyə strategiyasını qorunmalıdır.

Müəssisənin xüsusi kapitalından səmərəli istifadə dərəcəsini kapital mənbələrinin rentabelliği göstəriciləri əks etdirir. Bunun üçün iki göstəricidən istifadə olunur:

- şəxsi (xüsusi) kapitalın rentabelliği (ROE)
- investisiya edilmiş kapitalın rentabelliği

İnvestisiya edilmiş kapitalın rentabelliği şəxsi kapitaldan və cəlb edilmiş uzunmüddətli borclardan istifadə səmərəliliğini xarakterizə edir. Hesablanması zamanı xalis mənfəət dövrün xüsusi və uzunmüddətli borc kapitalının orta məbləğinə bölünür.

Bu iki göstərinin norma əmsalları müəyyən olunmamışdır. Belə ki, onlar dinamikada təhlil olunub, qiymətləndirilir.

Müəssisədə kapitalın optimal strukturunun əsaslandırılmasında xüsusi (şəxsi) kapitalın rentabelliği, iqtisadi rentabellik, kapitallaşma əmsalları mühüm rol oynayır. Bu göstəricilər kapitalın quruluşunun kapital qoyuluşunun səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Xüsusi kapitalın təhlili prosesində onun artım tempinə, çıxma və daxilolma əmsallarına diqqət yetirilməlidir. Burada daxilolma əmsalı çıxma əmsalından böyükdürsə xüsusi kapitalın artımı baş verir. Əksinə prosesdə isə məntiqli olaraq xüsusi kapitalın azalması baş verir.

Xüsusi kapitalın artım tempinin hesablanmasında əsas və cari dövrün xüsusi (şəxsi) kapitallarının həcmi müqayisə olunur.

Xüsusi kapitalın daxilolma əmsalı ilin sonuna xüsusi kapitalın qalığı ilə il ərzində xüsusi kapitalın artımının nisbəti kimi müəyyən olunur. Əmsal xüsusi kapitalın hansı hissəsinin yeni daxil olan (il ərzində) xüsusi mənbələr təşkil etdiyini göstərir.

Xüsusi kapitalın çıxma əmsalı isə il ərzində istifadə edilən (çıxan) xüsusi kapitalın həcmnin ilin əvvəlinə xüsusi kapitalın qalığına nisbətidir. Hesabat dövründə istifadə olunan xüsusi kapitalın hissəsini göstərir.

Xüsusi kapitalın artım tempi və artım keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi kapitallaşdırılmış mənfəətin kəmiyyətindən asılıdır. Lakin burada digər şərtlər sabit qalmalıdır. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, xüsusi kapitalın artım tempi cari hesabat dövrünün kapitallaşdırılmış mənfəətinin əvvəlki hesabat dövrünün xüsusi kapitalına nisbəti göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər.

Ümumi olaraq xüsusi (şəxsi) kapitalın artım tempinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərə aşağıdakılar aiddir:

- satışın rentabelliği
- aktivlərin dövriyyəliyi
- ümumi və xüsusi (şəxsi) kapitalın nisbəti
- mənfəətin kapitallaşması əmsalı

Satışın rentabelliği və aktivlərin dövriyyəliyi istifadə olunan taktiki maliyyə siyasətini, ümumi və xüsusi kapitalın nisbəti və mənfəətin kapitallaşması əmsalı isə müəssisənin strateji maliyyə siyasətini əks etdirir. Burada kapitalın strukturunu göstərən əmsal cəlb edilən borclar üzrə müəssisənin maliyyə fəallığını, mənfəətin kapitallaşması əmsalı isə müəssisənin investisiya siyasətini əks etdirir.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, xüsusi və cəlb olunmuş kapitalın mənfəətliliyinə, yəni onlardan istifadənin səmərəliliyinə təsir göstərən amillərdən biri də aktiv və kapitalın dövriyyəliyidir. Məhsul istehsalı, xidmətlər göstərilməsi və satışın həyata keçirilməsi aktiv və kapitalın dövriyyəliyindən asılıdır. Onun dövriyyə sürətinin artırılması dövriyyə kapitalına tələbi azaldır, hazır məhsulun və mənfəətin həcmi artırır. Bunun nəticəsində müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşılaşır və ödəməqabiliyyəti möhkəmlənir.

Vəsaitlərin dövriyyədə uzunmüddətli qalmasına daxili və xarici xarakterli amillərin təsiri mövcuddur. Daxili xarakterli amillərə müəssisənin qiymət siyasəti, ehtiyatların qiymətləndirilməsi metodikası, aktivlərin quruluşu və s. aiddirlər. Xarici amillərə müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sektor, onun sektordakı payı, iqtisadi vəziyyət və s. daxildir.

Ümumiyyətlə vəsaitlərin dövriyyəsi dedikdə, onun istehsal və tədavülün ayrı-ayrı mərhələlərindən keçmə müddəti başa düşülür. Aktivlərin dövriyyəsinin

qiymətləndirilməsində ümumi, daimi (sabit) və xalis aktivlərin dövriyyəsi göstəricilərindən istifadə olunur.

Ümumi aktivlərin dövriyyəliyini hesablamaq üçün (dövriyyə sayını) satışdan daxilolmalar müəssisənin aktivlərinin orta illik dəyərinə bölünür. Daimi və xalis aktivlərin dövriyyə əmsalları da oxşar qaydada hesablanır. Təhlil prosesində bunlarla yanaşı xüsusi kapitalın dövriyyəliyi və bir dövriyyənin müddəti göstəriciləri də hesablanır. Xüsusi kapitalın dövriyyəliyini hesablamaq üçün satışdan daxilolmaların həcmi xüsusi kapitalın orta illik dəyərinə bölünür. Bir dövriyyənin müddətini hesablamaq üçün isə təhlil edilən dövrün günlərlə müddəti xüsusi kapitalın dövriyyəsi əmsalına bölünür. Bu göstəricilər xüsusi kapitalın hər manatına olan satışdan daxilolmaların məbləğini əks etdirir.

2.3. Maliyyə sabitliyinin və müflisləşmə ehtimalının təhlili və qiymətləndirilməsi

Maliyyə sabitliyi müəssisənin fəaliyyətinin vacib xarakteristikasıdır. O, işgüzar fəallığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə, eyni zamanda biznesin səmərəliliyinin artırılmasına böyük təsir göstərir.

“Maliyyə sabitliyi maliyyə resurslarının elə bir vəziyyətidir ki, müəssisə pul vəsaitlərindən sərbəst surətdə, bacarıqla və səmərəli istifadə etməklə məhsul (iş. xidmət) istehsalı və satışı prosesinin fasiləsizliyini, həmçinin minimum və ya sabit məsrəflərlə istehsalın genişləndirilməsini təmin edir.” (Müslümov S.Y, Kazımov R.N, 2011: s.58)

Hazırkı bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyinin sərhədlərinin müəyyən edilməsi müəssisələr səviyyəsində mühüm iqtisadi problem hesab olunur. Belə ki, maliyyə sabitliyinin tam olmaması xüsusi kapitalın çatışmazlığına, ödəməqabiliyyətin itirilməsinə, bunun nəticəsində isə müəssisənin iflasına səbəb ola bilər. Maliyyə sabitliyinin lazım olandan artıq olaraq təmin olunması isə müəssisədə inkişafa mane olur, lazım olmayan ehtiyatların yaradılmasına və artıq məsrəflərə səbəb olur. Bu səbəbdən də maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün müəssisədə maliyyə vəziyyəti təhlil edilməlidir. Maliyyə vəziyyətinin təhlili yalnız müəssisənin maliyyə vəziyyətinin

müəyyənlişməsi və qiymətləndirilməsi üçün deyil, eyni zamanda fasiləsiz idarəetmənin təşkili üçün də vacibdir.

Müəssisənin normal fəaliyyəti ilk növbədə maliyyə sabitliyi anlayışı ilə müəyyən olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə təsir göstərən amillərə müvafiq bazarda müəssisənin vəziyyəti, istehlak qabiliyyəti böyük olan tələbatlı malların istehsalı, müəssisənin xarici borcverənlərdən maliyyə asılılığı səviyyəsi, işgüzar əməkdaşlıqda müəssisənin potensialı, ödənilməsi mümkün olmayan debitor borcları, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi aiddir. Amillərin çoxsaylı olması və müxtəlifliyi maliyyə sabitliyinin növlərə ayrılmasını şərtləndirir. Beləliklə, bu amillərə görə sabitlik daxili, xarici və ümumi, maliyyə sabitliyinə ayrılır.

Daxili sabitlik müəssisənin fəaliyyətinin stabil nəticələrini təmin edən ümumi maliyyə sabitliyidir. Stabil yüksək nəticəli maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün daxili və xarici amillər nəzərdən keçirilməlidir. Müəssisənin xarici sabitliyi isə onun olduğu iqtisadi mühit ilə şərtlənir.

Müəssisənin ümumi maliyyə sabitliyi müsbət pul axınlarının hərəkət surətini əks etdirir.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi davamlı olaraq gəlirlərin xərclərdən yuxarı olmasını, pul vəsaitlərinin sərbəst hərəkətini və fasiləsiz məhsul istehsalı və satışında pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasını əks etdirir. Bu səbəbdən də maliyyə sabitliyi təsərrüfat-istehsal prosesinin bütün mərhələlərində formalaşır və müəssisənin əsas sabitlik göstəricisi hesab olunur.

Maliyyə vəziyyətinin sabitliyi hesabat dövrü ərzində maliyyə resurslarından səmərəli istifadəni xarakterizə edir. Əsas şərt odur ki, maliyyə resursları bazar tələblərinə uyğun olsun və müəssisənin inkişafını təmin etsin. Belə ki, maliyyə vəziyyətində qeyri-sabitlik müəssisədə ödəməqabiliyyətin aşağı düşməsinə və vəsait çatışmazlığına səbəb olur. Nəticə çıxarmaq olar ki, maliyyə sabitliyin mahiyyəti ondadır ki, maliyyə resursları səmərəli formalaşdırılmalı, bölüşdürülməli və istifadə olunmalıdır.

Müəssisə sabitliyinin yüksək olması dedikdə, onun daxili və xarici mühitdə inkişaf etməsi bacarığıdır. Bu məqsədlə müəssisədə maliyyə resurslarının çevik strukturu formalaşdırılmalı və müəssisə kredit öhdəliklərini daim yerinə yetirə bilmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müəssisə, o zaman krediti ödəmə qabiliyyətli hesab olunur ki, o, dövrlər üzrə bölüşdürülmüş kredit məbləğini və hesablanmış faiz məbləğlərini vaxtında qaytarmaq imkanına malik olsun.

Müəssisə yalnız borclar cəlb etmir, belə ki, o əsaslı vəsait qoyuluşlarını da həyata keçirir. Maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanması üçün tək cə mənfəətin mütləq göstəricilərinin artırılması kifayət etmir. Bu halda mənfəətliliyin (rentabelliyn) də yüksəldilməsi təmin edilməlidir. Lakin yüksək rentabellik yüksək risk mənasına da gəlir. Belə olan halda müəssisə zərərlə üzləşə bilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq maliyyə sabitliyinin kompleks anlayış olduğu məlum olur.

Müəssisənin maliyyə sabitliyi aktivlərə qoyulan vəsaitləri əsasən daxili maliyyələşdirmə mənbələri hesabına qarşılayan, əsaslandırılmamış debitor və kreditor borclarına icazə verməyən, eyni zamanda öhdəlikləri ilə vaxtında hesablaşan müəssisələrə xasdır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin əsas şərti xərclərin ödəniş mənbəyi və normal fəaliyyət göstərilməsi üçün mənfəətin zəruri həcmi yaradan satışın həcmi artırılmasıdır. Mənfəətin artırılması hesabına müəssisənin maliyyə vəziyyəti və sabitliyi möhkəmlənir və biznesin genişləndirilməsi, yeni və müasir texnologiyaların cəlb edilməsi, maddi-texniki bazanın yenilənməsinə vəsait qoyuluşu və s. imkanları yaranır.

Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təminatı aktivlərin quruluşunu təşkil edən kifayət həcmdə vəsaitin olmasıdır. Bunun üçün müəssisə xarici mənbələrdən borc vəsaitlərini cəlb edir. Müəssisə bu vəsaitləri istehsal-təsərrüfat dövryyəsinə cəlb edərkən ortaya çıxacaq maliyyə nəticələrini proqnozlaşdırmalıdır. Burada maliyyə risklərinin artması, cəlb edilmiş borcların ödənilməsi şərtlərinin müəssisənin əleyhinə dəyişməsi və s. hallar mümkündür.

Müəssisənin maliyyə sabitliyin təhlili maliyyə vəziyyəti haqqında təsəvvürün formalaşmasına və ortaya çıxacaq maliyyə risklərini qiymətləndirməyə imkan

verir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti hesabat dövrünün maliyyə hesabatları, ilk olaraq maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatın məlumatlarına görə qiymətləndirilir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin mənfi göstəricilərinə ödənilməyən xalis zərərin mövcudluğu, valyuta balansında sabit azalma, vaxtı keçmiş kreditor borcları, vaxtında yerinə yetirilməyən öhdəliklər aid edilir.

Borc mənbələrindən asılılıq dərəcəsinin qiymətləndirilməsi maliyyə sabitliyinin təhlilində əsas vəzifələrdən biridir.

Müəssisənin aktivləri iki mənbədən xüsusi və borc kapitalından formalaşır. Cəlb edilmiş kapital uzunmüddətli və qısamüddətli borc vəsaitlərindən və cari kreditor borclarından ibarətdir. Müəssisənin maliyyə sabitliyi əmsallarla xarakterizə olunur. Əmsalların hesablanması bütün vəsait mənbələrinin məlumatlarından istifadə edilir. Əmsallar ümumi olaraq 3 qrupda birləşdirilir:

- kapitalın quruluşu (maliyyə asılılığı)
- dövriyyə vəsaitlərinin vəziyyəti göstəriciləri
- dövriyyədənəknar vəsaitlərin vəziyyəti göstəriciləri

Maliyyə sabitliyi əmsallarına kapitallaşma, xüsusi maliyyələşdirmə mənbələri ilə təmin edilmə, qeyri-maliyyə asılılığı, maliyyələşdirmə, maliyyə sabitliyi əmsalları aiddir. Maliyyə sabitliyi əmsallarının nəticələri müəssisənin uzunmüddətli fəaliyyətində istifadə edəcəyi maliyyələşdirmə mənbələrinin çəkisini (xüsusi) göstərir.

Təcrübədə aşağıdakı bərabərlik zəruri hesab olunur:

$$\text{Dövriyyə aktivləri} = \text{xüsusi kapital} * 2 - \text{dövriyyədənəknar aktivlər}$$

Müəssisənin maliyyə sabitliyi mütləq və nisbi göstəricilərlə təhlil olunur.

Mütləq göstəricilərə ehtiyat və xərclərin vəziyyəti və təminatlılıq dərəcəsi aiddir. Ehtiyat və xərclərin yaradılması məqsədi ilə vəsait mənbələrinin artıqlığı maliyyə sabitliyinin ümumiləşdirilmiş göstəricilərini xarakterizə edir.

Ehtiyatların formalaşma mənbələrini əks etdirən əsas göstəricilər bunlardır:

- əsas mənbələrin ümumi məbləği
- xüsusi və uzunmüddətli borc mənbələrinin mövcudluğu
- xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu

Bu göstəricilərin köməyi ilə müəssisədə maliyyə sabitliyinin hansı tipinin mövcud olduğu və bu müəssisənin maliyyə vəziyyətinin keyfiyyətinin əks etdirən üç komponentli göstərici əldə edilir.

Müəssisənin ödəməqabiliyyətinin yüksək olması və onun borcverənlərdən asılı olmaması mütləq maliyyə sabitliyi ilə müəyyən edilir. Normal ödəməqabiliyyətinin olmasını isə normal maliyyə sabitliyi xarakterizə edir.

Qeyri-sabit maliyyə vəziyyətində müəssisənin ödəməqabiliyyəti təmin olunmur, şəxsi vəsaitlərin, debitor borclarının azaldılması və ehtiyatların dövriyyəliyinin artırılması hesabına bərabərliyin təmin olunması mümkün deyil.

Müəssisənin iflası uğramaq təhlükəsini böhranlı maliyyə vəziyyəti xarakterizə edir. Bu vəziyyətin mahiyyəti odur ki, müəssisə öz xərclərini qarşılamağa və ehtiyatlarını təmin etməyə “normal” mənbələrə malik deyildir. Bu səbəbdən də, müəssisə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmamış mənbələri istifadə etməyə məcburdur.

Müəssisədə maliyyə sabitliyinin təkmilləşdirilməsi üsullarına xüsusi kapitalın artırılması, uzunmüddətli aktivlərin və məsrəflərin azaldılmasını, kapitalın dövriyyəliyinin sürətləndirilməsini aid etmək mümkündür.

Müəssisədə böhranlı vəziyyətin son halı onun müflis elan olunmasıdır. Müflismədə müəssisənin bütün növ borclarının qarşılınması və fəaliyyətin saxlanılma qabiliyyəti izlənilir.

Müflisləşmənin müəyyən olunmasının müsbət tərəfi qeyri-rentabelli müəssisələrin fəaliyyətini dayandırması, bütün mövcud borcların qaytarılması, ödəməqabiliyyətliliyin və maliyyə sabitliyini bərpasıdır.

Mənfi nəticələrə isə kapitalın itirilməsi, işçilərin maddi vəziyyətinin pisləşməsi, borcları ödəmək qabiliyyətinin itirilməsi daxildir. Müflisləşmənin real (həqiqi), saxta, qəsdən (bilərəkdən) və texniki (müvəqqəti) kimi növləri mövcuddur.

Müəssisəni müflisləşməyə gətirib çıxaran səbəblərə aiddir:

1. Obyektiv səbəblər: Təkmil olmayan maliyyə, pul-kredit, vergi sistemi, normativ və hüquqi baza, inflyasiyanın yüksək səviyyəsi aid edilir.
2. Subyektiv səbəblər:

- müflisləşmə vəziyyətini öncədən görməmək
- bazar tələbinin yaxşı öyrənilməməsi nəticəsində satış həcmının azalması
- istehsal həcmi, məhsul keyfiyyəti, qiymətində enmələr
- əsaslandırılmamış yüksək xərclər
- məhsul növlərinin aşağı rentabelliği
- yüksək borclar
- kapitalın strukturdakı inbalans

Müflisləşmə haqqında qərar qəbulunun əsasını müəssisənin mühasibat balansının ödəməqabiliyyətli olmayan strukturunu aşkar edən meyarlar sistemi müəyyən edir. Meyarlar sisteminin üsürlərinə cari likvidlik əmsalı, şəxsi vəsaitlərlə təminatlılıq əmsalı, ödəməqabiliyyətinin bərpası əmsalı aiddir.

Müəssisənin ödəməqabiliyyətiliyini və onun balansının əlverişsiz strukturunu müəyyən etmək üçün ilkin mühasibat sənədləri və maliyyə hesabatlarının təfərrüatlı təhlili aparılmalıdır. Təhlildə məqsəd maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi səbəblərinin aşkar edilməsidir.

Müflisləşmə ehtimalının müəyyənləşdirilməsinin sadə modeli iki mühüm əmsala – cari likvidlik və maliyyə asılılığı əmsallarına əsaslanan iki amilli modeldir. Bu model ABŞ-da 19 müəssisənin müflisləşmə proqnozlaşdırılmasında işlənilib hazırlanmışdır.

Hazırkı dövrdə müəssisələrin müflisləşmə ehtimalının qiymətləndirilməsinin geniş yayılmış modeli Edward Altmanın beş amilli modelidir. Modelin formalaşması məqsədi ilə 66 müəssisə seçilmiş və 22 analitik göstəricinin bir-birindən asılılığı öyrənilmiş və statistik metodlarla bu göstəricilərin içərisindən beş ən mühüm göstərici seçilmişdir. Modelin (Krishna G.P, Paul M.H və Erik P 2013) ümumi forması aşağıdakı kimidir:

$$Z = 1.2 * X_1 + 1.4 * X_2 + 3.3 * X_3 + 0.6 * X_4 + 0.999 * X_5$$

Modeldən istifadə etmək üçün aşağıdakı əmsallar hesablanmalıdır:

$$X_1 = \frac{\text{xüsusi dövriyyə aktivləri}}{\text{aktivlərin cəmi məbləği}}$$

$$X_2 = \frac{\text{bölüşdürülməmiş mənfəət}}{\text{aktivlərin cəmi məbləği}}$$

$$X_3 = \frac{\text{vergilərdən əvvəlki mənfəət}}{\text{aktivlərin cəmi məbləği}}$$

$$X_4 = \frac{\text{xüsusi kapital}}{\text{borc kapitalı}}$$

$$X_5 = \frac{\text{satışdan daxilolmalar}}{\text{aktivlərin cəmi məbləği}}$$

Əgər $Z < 1.8$ – müflisləşmə ehtimalı yüksəkdir, $1.8 < Z < 2.7$ – müflisləşmə ehtimalı ortadır, $2.7 < Z < 2.9$ – müəyyən şərtlərdə müflisləşmə baş verə bilər, $Z > 2.9$ – müflisləşmə ehtimalı azdır.

Müəssisənin müflis olması ehtimalının qiymətləndirilməsi məlumatların monitorinqi əsasında həyata keçirilir. Əldə olunmuş nəticələr müflisləşmə ehtimalını qiymətləndirməyə və onu önləmək üçün tədbirlər planının hazırlanmasına imkan yaradır.

III fəsil. Azərbaycanın nəqliyyat sferasında maliyyə vəziyyətinin təkmilləşdirilməsi yolları

3.1. Nəqliyyat subyektlərində ödəməqabiliyyətin və likvidliyin təkmilləşdirilməsi yolları

Maliyyə əmsalları kimi likvidlik əmsalları müəssisənin qısamüddətli borc ödəmə gücünü ölçmək və xüsusi dövriyyə kapitalının kifayətliliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Likvidlik əmsalları ilə dövriyyə aktivlərinin nə dərəcədə etibarlı olduğu, aktivlərin keyfiyyəti və likvidliyi baxımından tədqiqat aparılır. Aktivlərin keyfiyyəti dedikdə satışa çıxarıldıqda öz dəyərinin tapması ehtimalı nəzərdə tutulur. Aktivlərin likvidliyi isə onların tez bir zamanda pula çevrilməsi və satıla bilməsidir.

Likvidlik əmsalları müəssisənin pulla təminatını göstərərək ödənilmə vaxtı çatmış borcların ödəniş imkanlarını müəyyən etməkdə kömək göstərir. Ödəniş imkanlarının müəyyən edilməsində müəssisənin dövriyyə aktivləri ilə qısamüddətli öhdəliklər arasındakı əlaqələr təhlil edilir. Bildiyimiz kimi, dövriyyə aktivləri müəssisə fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə pula çevrilə bilən qiymətliyərlərdir. Bu səbəblə qısamüddətli borcların ödənilməsində istifadə olunan kapital bu aktivlərdən təşkil olunacaqdır. Qısamüddətli borc ödəmə gücünün təhlil edilməsində dövriyyə aktivləri qrupu ilə qısamüddətli borclar arasındakı nisbət əlaqəsi təhlil edilməlidir.

Dövriyyə aktivləri üsürləri ilə qısamüddətli öhdəliklər arasındakı əlaqə qurularkən, qısamüddətli aktiv maddələrinin xüsusiyyətlərinə görə likvidlik əmsallarının ən çox istifadə olunanları aşağıdakılardır.

- Cari əmsal (üçüncü dərəcəli likvidlik əmsalı)
- Likvidlik əmsalı (asit-test əmsalı, ikinci dərəcəli likvidlik əmsalı)
- Nağd pul əmsalı (birinci dərəcəli likvidlik əmsalı)

Cari əmsalın birdən böyük olması gözlənilir. Əmsal birdən böyükdürsə dövriyyə aktivlərinin həcmi qısamüddətli aktivlərin həcmindən artıqdır. Bu vəziyyətdə

dövriyyə aktivləri həm bu borcları ödəmək üçün yetərlidir, həm də xüsusi dövriyyə kapitalı mövcuddur. Cari əmsalın birdən kiçik olması dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəlikləri qarşılamaya yetmədiyi və xüsusi dövriyyə kapitalı problemi olduğuna işarədir.

Ümumi qayda olaraq cari əmsalın 2 olması yetərlidir. Yəni qısamüddətli borcların yaxud, gözlənilməyən xərclərin vaxtında qarşılana bilməsi üçün dövriyyə aktivlərində yarana biləcək qiymət düşmələri və ya pula çevrilmədə çətinliklər görə dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərin iki qatı olması müsbət haldır. Lakin xüsusi ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə banklar daha çox qısamüddətli kreditlər verilməsinə meyilli olduqlarına görə investisiya bazarları inkişafdan qalır. Bu səbəbdən müəssisələr əksər hallarda qısamüddətli kreditlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalır və cari əmsal daha aşağı olur. Bundan başqa inflyasiya baş verən ölkədə artan dövriyyə aktivləri əsasən qısamüddətli aktivlərlə maliyyələşdirildiyinə görə əmsal aşağı görsənir. Bilavasitə olaraq respublikamızın nəqliyyat sektoru üçün bu əmsalın 1.5 olması qəbul olunan bir haldır.

Cari əmsalın çox yüksək olması müəssisəyə kredit verənlərin lehinə olmasına qarşılıq olaraq müəssisənin səhmdarları və idarəetməsi üçün o qədər də yaxşı hal sayılmır. Cari əmsalın yüksək olması müəssisənin cari fəaliyyəti üçün lazım olandan artıq dövriyyə vəsaitlərinin olduğunu və bunun nəticəsi kimi dövriyyə aktivlərinin dövriyyəsinə durğunluğun müşahidə edildiyini və ya onlarda likvidliyi az olan maddələrin payının çox olduğunu göstərir. Normaldan yuxarı göstərici son nəticə olaraq mənfəətlilikdə azalmaya səbəb ola bilər.

Cari əmsala təsir edən çoxsaylı faktorlar mövcuddur. Bunlar əmsalın dərəcəsinin kifayətliliyi baxımından qərar qəbulunda diqqətə alınmalıdır. Bu faktorlar aşağıdakılardır:

- Dövriyyə aktivlərinin quruluşu və maddələrarası bölgüsü: Müəssisə dövriyyə aktivlərinin likvidliyi artdıqca daha aşağı bir cari əmsal ilə qısamüddətli aktivlərinin həcmi azaltmadan fəaliyyətini davam etdirə bilər. Misal üçün hazır məhsulun həcmi çox olan bir müəssisədə cari əmsal 1.6 olsa belə öhdəliklərin yerinə yetirilməsində likvidlik problemləri ola bilər, debitor borclarının həcmi

çox olan bu əmsalın 1.2 olduğu müəssisədə borclar ödənilərkən likvidlik problemi olmayacaqdır.

- Alış və satış şərtləri: Mal və xidmətləri nağd satan müəssisə kreditlə satış edən digər müəssisə ilə müqayisədə daha aşağı əmsal göstəricisi ilə fəaliyyətini davam etdirə bilər. Oxşar şəkildə kreditlə mal və xidmətlər alan müəssisə, nağd ödəmələr edən müəssisədən fərqli olaraq aşağı əmsal göstəricisi ilə problemsiz fəaliyyət göstərə bilər.

- Dövriyyə aktivlərinin real dəyəri: Müəssisənin dövriyyə aktivlərinin real bir şəkildə qiymətləndirilməsi və dövriyyədən kənar aktivlərin dövriyyə aktivlərinə daxil olması araşdırılmalıdır.

- Dövriyyə aktivlərində qiymətdəndüşmə zərərləri: Xüsusi ilə hazır məhsulun və səhmlərin dəyərlərindəki azalma, debitor borclarının vaxtında ödənilməməsi vəziyyəti yaranarsa müəssisə daha yuxarı bir əmsal ilə fəaliyyət göstərməlidir.

- Mövsümi faktorlar: bu faktorlar müəssisənin fəaliyyətinə təsir edə bilər. Misal üçün müəssisənin fəaliyyətinin ən yuxarı səviyyədə olduğu müvsumdə cari əmsal aşağı, müəssisənin hazır məhsulun satıb, debitor borclarını alıb, öhdəliklərini yerinə yetirdiyi, yəni fəaliyyətinin ən aşağı səviyyədə olduğu dövrlərdə cari əmsal yüksək olur.

- Fəaliyyət göstərilən sektorun xüsusiyyətləri: Cari əmsal müxtəlif sektorlar arasında fərqlilik göstərə bilər. Müəssisədə cari əmsal qiymətləndirilərkən eyni sektorda oxşar müəssisələrin əmsalları ilə müqayisə edilməlidir.

- Qısamüddətli borcların ödəniş vaxtlarına görə quruluşu: Digər şərtlər eyni olarsa qısamüddətli borcların ödənilməsi müəyyən aylarda yığılmış olan müəssisə, borcların ödənilməsi dövrlər üzrə daha müntəzib bir şəkildə bölünmüş olan müəssisəyə nisbətə daha yüksək cari əmsal səviyyəsi ilə fəaliyyət göstərməlidir.

- Banklarla əlaqələr: Müəssisənin banklardan alınmış hər an istifadəyə yararlı kredit limiti olduğu təqdirdə müəssisə daha aşağı cari əmsal ilə fəaliyyət göstərə bilər.

- Borcların ödənilməsi müddətinin uzadılması imkanları: Müəssisə lazım olduğu halda borclarını uzunmüddətli öhdəliklərə çevirə bilirsə, likvidliyinin aşağı olması öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi baxımından problem yaratmır.
- Hazır məhsulun dövriyyəliliyi: Müəssisədə hazır məhsul dövretməsi yavaşdırsa cari əmsalın daha yuxarı olması lazımdır. Hazır məhsulun dövretmə surəti yuxarıdırsa daha aşağı əmsal qəbul olunandır. Müəssisədə hazır məhsulun dövriyyəliliyi artırsa müəssisənin cari əmsalının səviyyəsinin azalması təhlükəli bir hal hesab olunmur.
- Debitor borclarının dövriyyəliliyi: Debitor borclarının dövretmə surəti yüksək, yəni debitorlar borcları qısa müddət ərzində ödənilən müəssisə kreditor borclarını vaxtında yerinə yetirməklə aşağı cari əmsalla fəaliyyət göstərə bilər. Debitor borclarının likvidliyi (pula çevrilməsi) yavaş olan müəssisə daha yuxarı cari əmsal ilə fəaliyyət göstərməlidir.
- Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borclarının sənədli və sənədsiz olaraq quruluşu: Alıcıların və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borclarının böyük bir hissəsini sənədləşdirmiş olan müəssisələr, bu sənədləri vaxtından əvvəl diskontlaşdıraraq və ya faktoring qurumuna sataraq nağda çevirə bilər, yaxud kreditor borcları ilə əvəzləşdirə bilər. Bu müəssisələrin debitor borclarının mühüm bir hissəsi sənədsiz təşkil olunan müəssisələrə görə daha aşağı əmsalla fəaliyyəti normal qəbul olunur.
- Bazarın vəziyyəti: Əgər müəssisə satışlarını müxtəlif vasitələrlə qorunmuş bir bazarda həyata keçirirsə və ya müəssisənin satışlarına uzunmüddətli satış müqavilələri ilə təminat verilmişdirsə həmin müəssisə aşağı əmsalla fəaliyyət göstərə bilər. Lakin satışları davamlı olaraq təşkil olunmayan, yaxud rəqabətin həddən artıq çox olduğu bazarlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin cari əmsalı daha yuxarı olmalıdır.
- Satışların davamlılığı və sabitliyi: Satışları sabit və davamlı olan, böyük tsiklik dəyişikliklər və strateji planlarında əhəmiyyətli kənarlaşmalar müşahidə olunmayan müəssisələr daha aşağı cari əmsal göstəricisi ilə fəaliyyət göstərə bilərlər.

Cari əmsalı aşağı olsa belə hazır məhsulun və debitor borclarının dövriyyəliliyi yüksək olan müəssisə borclarını rahatlıqla qarşılaya bilər. Bundan başqa dövriyyə aktivləri içərisində yüksək likvidli aktivləri çox olan müəssisələr də likvidlik problemi ilə qarşılaşmayacaqdır.

Likvidlik əmsalı (asit-test əmsalı) cari əmsalı tamamlayan, ona məna verən bir əmsaldır. Xüsusi ilə hazır məhsul kimi likvidliyi daha aşağı olan dövriyyə aktivi maddələrinin dövriyyə aktivlərinə daxil edilməməsi vəziyyətində qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi qabiliyyətini əks etdirir. Dövriyyə aktivlərinin tərkibində yer alan hazır məhsulun pula çevrilməsi daha çox vaxt tələb etdiyindən likvidlik vəziyyətinin təhlilində dövriyyə aktivlərinin tərkibindən çıxarılması məqsədəuyğundur.

Maliyyə analitikləri hazır məhsulun pula çevrilməsi prosesində zamanda və kəmiyyətdə qeyri-müəyyənliklər olduğu üçün cəld likvidlik əmsalını cari əmsalla müqayisədə daha üstün hesab edirlər.

Cəld (asit-test və ya tez) likvidlik əmsalının ümumi olaraq 1 olması kifayət edən bir nəticədir. Əmsalın 1 olması müəssisənin qısamüddətli borclarının nağd və sürətlə pula çevrilən qiymətlilərlə qarşılanma bildiyini göstərir. Lakin əmsalın birə bərabər və ya birdən az olması hər zaman üçün müəssisənin likvidliyinin pis olması mənasına da gəlmir. Likvidlik əmsalının birdən böyük olmasına baxmayaraq müəssisənin debitor borclarının ödənilməsində çətinlik varsa bu vəziyyət təhlil olunmalıdır. Oxşar bir şəkildə likvidlik əmsalı birdən kiçik olan müəssisədə əgər hazır məhsulun dövriyyəliliyi yüksəkdirsə əmsalın aşağı olmasını da pis hal kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. Ümumiləşdirsək qiymətləndirmədə hazır məhsulun dövriyyəliliyi (dövr sürəti), debitor borclarının ödənilməsi vəziyyəti, likvidli aktivlərin əlaqəsi, qısamüddətli borcların müddətləri və ünsürlər etibarlılığı ilə qısamüddətli borcların ödənilmələrində hansı dövriyyə aktivinin istifadə olunmasının lazımlılığı nəzərə alınmalıdır.

3.2. Mənfəətin və rentabelliyn artırılması və təkmilləşdirilməsi yolları

Tədqiqatlardan aydın olur ki, təkmil bazarın olduğu şəraitdə müəssisənin maliyyə nəticələrinin mütləq və nisbi göstəriciləri çoxsaylı və müxtəlif amillərdən asılıdır. Amillər içərisində mənfəət və rentabelliyn yüksəlməsinə səbəb olan intensiv amillər xüsusi yer tuturlar. Bu amillərə fondverimliliyi, materialverimliliyi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi aiddir. Bu keyfiyyət amilləri satış həcminin artmasını, mənfəət əldə olunmasını, müəssisələrin rentabelli işləməsini təmin etməklə iqtisadi resurslardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edir.

Müəssisənin rentabelli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi ilə kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu kompleks tədbirlər sistemi ümumi olaraq iqtisadiyyatın istənilən sahəsində sahibkarlığın inkişafını, müəssisələr arasında istehsal-təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsini, xərclərin minimuma enməsini, mənfəət və rentabelliyn yüksəldilməsini təmin edir.

Tədqiqatların nəticəsi kimi ümumi mənfəət məbləğinin artırılmasının konkret məhsul növləri üzrə aparılması məqsədəuyğundur. Təcrübədə mənfəətin həcmnin artırılması üsulları kimi satışın həcmnin artırılması, satışın, yaxud məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınması, daha əlverişli satış bazarlarının müəyyən edilməsi, optimal qiymət siyasətinin aparılmasından istifadə olunur.

Satışın həcmnin artırılması üsulu ilə mənfəətin mütləq həcmnin artırılması zamanı mənfəətin artırılması ehtiyatlarını aşağıda verilmiş düstur formasında hesablamaq mümkündür.

$$M_{a.e} = M_f * S_a$$

Burada, $M_{a.e}$ – mənfəətin artırılması ehtiyatları, M_f – müəyyən bir növ məhsul vahidinə olan mənfəət məbləği, S_a – satışın həcmindəki artımı göstərir.

Maya dəyərinin aşağı salınması üsulu ilə mənfəətin həcmi artırıldıqda ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə maya dəyərindəki azalmanın kəmiyyətini satışın mümkün həcminə (burada satışın həcmindəki dəyişmə də nəzərə alınmalıdır) vurmaqla mənfəətin artırılması ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək olar.

Mənfəətin mütləq məbləğinin artırılması üsulu kimi əmtəəlik məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından da istifadə etmək olar. Bu zaman mənfəətin həcmindəki dəyişmə məhsulların hər bir növündəki xüsusi çəkinin dəyişməsi əmsali müvafiq növ məhsulların buraxılış qiymətinə vurulmaqla cəmlənir. Daha sonra orta satış qiyməti ilə müəyyən edilən dəyişiklik məhsul satışının mümkün həcminə vurulur.

Əlverişli satış bazarlarının müəyyən edilməsi ilə mənfəətin həcmünün artırılması ehtiyatları da yuxarıdakı üsulla hesablanır. Təhlilin sonunda mənfəətin artırılmasının mütləq kəmiyyəti yekunlaşdırılır.

Aparılacaq rentabellik təhlillərində rentabelliyyə təsir göstərən amillər arasındakı əlaqələr, müəssisədə rentabelliyyənin qiymətləndirilməsində və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Rentabelliyyə təsir göstərən amillərin həm başqa müəssisələrlə qarşılaşdırılması, həm də dövr ərzində göstərmiş olduğu dəyişiklik bir-birindən fərqli ola bilər. Məsələn, aktivlərin dövriyyəliyi aşağı olmasına baxmayaraq, satışların və xüsusi kapitalın rentabelliyyəsi yuxarı ola bilər. Rentabelliyyə təsir göstərən üç (aktivlərin, satışların və kapitalın rentabelliyyəsi) faktor arasında müxtəlif vəziyyətlər mövcud ola bilər. Hər bir vəziyyətin müəssisənin gələcək maliyyə vəziyyəti və fəaliyyət nəticələrinə təsiri fərqli olmaqla, müəssisənin rentabelliyyəsinə də təsiri fərqli ölçülərdə olacaqdır. Bu faktorlar arasında optimal hal kimi müəyyənləşən əlaqə forması aktivlərin dövriyyəliyinin hər zaman yüksək, satışın rentabelliyyəsinin aşağı, xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin yüksək olduğu vəziyyətdir. Belə variantda aktivlərin dövriyyəliyi yuxarı olduğundan aşağı mənfəət marjasıyla yüksək miqdarda fəaliyyət mənfəəti əldə oluna bilər. Xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin yuxarı olması, maliyyə, kommersiya və inzibati xərclərinin nisbətən aşağı olması ilə nəticələnir və fəaliyyət mənfəətindən itki olmadığından xalis mənfəətin miqdarı da yuxarı olur. Bundan əlavə satış qiymətlərinin aşağı olması, müəssisənin rəqiblərinə qarşı rəqabət üstünlüyü əldə etməsinə də şərait yaradır. Belə bir vəziyyət həm idarəetmə heyəti, həm də xarici investorlar üçün əlverişlidir. Aktivlərin, satışların və kapitalın rentabelliyyəsinin aşağıdakı cədvəl matrisindəki

vəziyyətləri mövcuddur. Matrisdəki bütün vəziyyətlər qiymətləndirilmiş və müəssisənin davranış strategiyası müəyyən olmuşdur.

1-ci hal: Aktivlərin dövriyyəliyində problem mövcuddur. Maddi dövriyyədən kənar aktivlər lazım olandan çox olmaqla, eyni zamanda potensialdan düzgün istifadə olunmur. Aktivlər səmərəli olmadığı üçün müəssisə satış qiymətini artırmaqla və rəqiblərinə görə daha yuxarı qiymətlə mal satmaqda və xidmət göstərməkdədir. Cəlb edilmiş kapital düzgün yolla əldə edilməmiş və kapital xərcləri yüksəkdir.

Cədvəl 4: Rentabelliğin qiymətləndirilməsi matrisi

Aktivlərin rentabelliği	Satışların rentabelliği	Xüsusi kapitalın rentabelliği	Qiymətləndirmə, təkmilləşdirmə istiqamətləri
aşağı	yuxarı	aşağı	1-ci hal
yuxarı	aşağı	yuxarı	2-ci hal
yuxarı	aşağı	aşağı	3-cü hal
aşağı	aşağı	aşağı	4-cü hal
aşağı	yuxarı	yuxarı	5-ci hal
aşağı	aşağı	yuxarı	6-cı hal
yuxarı	yuxarı	aşağı	7-ci hal
yuxarı	yuxarı	yuxarı	8-ci hal

Mənbə: müəllifin hesablamaları (22.04.2019)

Xüsusi ilə potensialdan düzgün istifadə olunması problemi həll olunmalı, müəssisənin debitor borcları və hazır məhsulundakı siyasəti nəzərdən keçirilməlidir. Rəqib müəssisələrlə qiymət rəqabəti aparmaq üçün şərtlər müəyyənəndirilməlidir. Daha münasib borc mənbələri müəyyənəndirilməlidir.

2-ci hal: Aktivlər səmərəli formada istifadə olunmaqdadır. Aktivlərin dövriyyəliyinin yüksək olması səbəbindən satış qiyməti rəqib müəssisələrlə müqayisədə daha aşağıdır. Bu vəziyyət müvafiq bazarda müəssisənin xeyrinə olan rəqabət imkanı yaradır. Xüsusi ilə xammal və materiallar ticarət borcları ilə maliyyələşdirilir. Kommersiya və inzibati xərclər isə aşağıdır.

Müəssisə aktivlərin dövriyyəliyindəki siyasətini davam etdirməli və təkmilləşdirməli, vəsaitlərin cəlb edilməsi siyasətini qorumaq və inkişaf etdirməli, qiymət rəqabətini davam etdirməlidir.

3-cü hal: Aktivlərdən səmərəli istifadə olunmaqdadır, lakin əməliyyat xərcləri yüksəkdir. Müəssisə satış qiymətini artırmaq məcburiyyətində qala bilər. Bu vəziyyət rəqabət baxımından əlverişli deyildir.

Kapitalın strukturu nəzərdən keçirilməlidir. Müəssisə üçün əlverişli şərtlərlə uzunmüddətli öhdəliklər cəlb edilməli, aktivlərin dövriyyəliyindəki siyasət davam etdirilməlidir.

4-cü hal: Müəssisə hesabat dövrünü zərərlə bağlayır. Belə olan halda müəssisə uzun müddət fəaliyyət göstərə bilməz, müflisləşmə təhlükəsi mövcuddur.

Aktivlərin dövriyyəliyinin artırılması üçün lazımlı işlər görülməli, istehsal xərcləri və fəaliyyətinin həcmi azaldılmalı, kapital qoyuluşu artırılaraq yüksək maliyyəli öhdəliklər yerinə yetirilməlidir.

5-ci hal: Aktivlərin dövretməsində və həcmində problemlər vardır. Satış qiyməti rəqib müəssisələrə görə yüksək olmaqla, rəqabət gücü zəifdir. Bunlara baxmayaraq kapitalın strukturu yaxşı bir vəziyyətdədir.

Müəssisə aktivlərin dövriyyəliyi ilə əlaqəli siyasətini inkişaf etdirməli, itirilmiş səmərə problemi həll olunmalıdır. Hazır məhsulun və debitor borclarının dövriyyəliyi nəzarət altında saxlanmalıdır. Satış qiymətləri aşağı salınmalıdır.

6-cı hal: Aktivlərin dövretməsində və həcmində problemlər mövcuddur. Satış qiyməti isə rəqiblərə görə aşağı olmaqla, müəssisə zərərlə qarşılaşa bilər. Kapitalın strukturu əlverişlidir.

Satış qiyməti saxlanılmaqla aktivlərin dövriyyəliyi artırılmalı və itirilmiş səmərə qaytarılmalıdır.

7-ci hal: Aktivlərdən səmərəli istifadə olunur. Lakin öhdəliklər əlverişli deyildir və xərci yüksəkdir.

Kapitalın strukturu nəzərdən keçirilməli, qiymət və müddət baxımından daha əlverişli öhdəliklər cəlb olunmalıdır.

8-ci hal: Aktivlər səmərəli olması mənfəətin həcmi artırır. Satış qiyməti rəqiblərlə müqayisədə yüksək ola bilər. Kapitalın strukturu müəssisə üçün uyğundur.

Satış qiyməti uzunmüddətli dövr üçün yüksək saxlanılmamalıdır. Rəqabət vəziyyəti satış qiymətini aşağı sala bilər. Kapitalın strukturu qorunub saxlanılmalıdır.

Nəticə və təkliflər

Tədqiqatın subyekti kimi müəyyən olunan “BakuBus” MMC-nin 2015 və 2016-cı illərin hesabatlarına əsaslanaraq müəssisədə maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün aşağıdakıları təklif edirəm:

1. Müəssisənin leverec əmsalının aşağı göstəricisi onun maliyyə lizinqi əldə etməsi imkanlarını genişləndirir. “BakuBus” MMC-nin tədqiqat aparılan illər üzrə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlarından məlumdur ki, əsas vəsaitlərin tərkibində nəqliyyat vasitələrinin xüsusi çəkisi böyükdür. Belə olan halda müəssisənin maliyyə lizinqindən faydalanmasını məqsədəuyğun hesab edirəm.
2. Müəssisənin ölkədə baş verən devalvasiya prosesləri zamanı xarici valyutada vəsaitlər cəlb etməsi böyük həcmli maliyyə itkilərinə (2015-ci il üçün 31,862 min manat və 2016-cı il üçün 70,783 min manat) səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də müəssisəyə xarici mənbələrdən vəsait cəlb edilməsi milli valyutada təşkil olunmalıdır.
3. “BakuBus” MMC-nin xalis mənfəətinin tərkibində digər oxşar nəqliyyat müəssisələrinə nisbətə sair əməliyyat gəlirinin az olması diqqəti cəlb edir. Belə olan halda müəssisə əsas fəaliyyət istiqaməti ilə yanaşı olaraq əlavə fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən etməli və genişləndirməlidir. Buraya misal olaraq nəqliyyat vasitələrində reklam xidmətlərini aid etmək olar.
4. Tədqiqatlarımda müəssisənin optimal xidmət həcmindən uzaqda qərarlaşdığı qənaətinə gəlmişəm. Belə ki, müəssisənin əsas fəaliyyət istiqaməti mənfəətlilik baxımından kifayət edən səviyyədə təşkil edilməmişdir. Bu səbəbdən də əlavə kapital qoyuluşları hesabına yeni marşrut xəttləri istifadəyə verilməlidir.
5. Müəssisənin fəaliyyət istiqamətlərini genişləndirməsi həmçinin əməliyyat xərclərinin artımına da səbəb olur və gələcək strateji planlarda bu kəmiyyətlər arasındakı asılılıqlar öz funksionallığını itirir. Belə olan vəziyyətdə müəssisə menecmentinin əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılması siyasətində dəyişikliklər edilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm.

Tədqiqat prosesinin digər subyektini təşkil edən “Bakı Metropoliteni” QSC-nin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə aşağıdakı tədbirlərin görülməsini labüd görürəm:

1. Tədqiqat işinin nəticəsi kimi dissertasiyanın ilk cədvəlindən görünür ki, qısamüddətli öhdəliklərin həcmi illər etibarını ilə azalır. Qısamüddətli aktivlərin həcmi isə artan və stabil meylədir. Gedişat dövriyyə kapitalının müsbət saldosuna səbəb olur. Gedişat daim nəzarət altında saxlanılmalı və qorunmalıdır.
2. Leverage göstərən öhdəlik və kapital nisbəti azalma meylindədir. Bunun əsas səbəbi kapitalın artması, uzunmüddətli öhdəliklərin isə azalmasıdır. Bu vəziyyət müəssisənin kreditörünü qarşısındakı durumunun müsbət olmasını əks etdirir. Kapitalın həddən artıq artması halı müəssisə üçün əlverişsiz bir vəziyyətə gətirib çıxara bilər.
3. Rentabilliliyi artırmaq məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir. Mənfəət marjasını artırmaq üçün xərclər optimallaşdırılmalı və gəlirlər artırılmalıdır. Gəlirlərin artması həmçinin investorları maraqlandıran şəxsi kapitalın (xüsusi) rentabilliyi əmsalının da artımına səbəb olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi” – 2019.
2. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi” – 2019.
3. B.X.Ataşov, N.A.Novruzov və E.Ə.İbrahimov (2009) “Müəssisələrin maliyyəsi” Bakı, “Kooperasiya”. – 336 səh.
4. Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuəsi – 2019.
5. E.Ə.Əliyev (2011) “Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüququ” Bakı, “SeNa MMC NPM”. – 676 səh.
6. E.Ə.Əliyev (2009) “Beynəlxalq nəqliyyat hüququ” Bakı, “SeNa MMC NPM”. – 868 səh.
7. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov və N.M.İsmayılov (2010) “İqtisadi təhlil” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 796 səh.
8. Q.Ə.Abbasov, V.M.Quliyev və S.M.Səbzəliyev (2003) “Mühasibat (maliyyə) uçotu” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 580 səh.
9. Q.Ə.Abbasov (2015) “Mühasibat uçotu” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 485 səh.
10. Q.Ə.Abbasov (2009) “Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi” Bakı, “Az.DİU”. – 381 səh.
11. Q.Ə.Abbasov (2013) “Sıfırdan başlayan mühasibat (maliyyə) uçotu” Bakı, “Təknur”. – 552 səh.
12. Q.R.Rzayev (2006) “Mühasibat uçotu və audit” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 384 səh.
13. Q.N.Liferenko (2010) “Müəssisənin maliyyə təhlili” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 134 səh.
14. “Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” – 2019
15. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” – 2019
16. S.M.Səbzəliyev (2003) “Mühasibat (maliyyə) hesabatı” Bakı, “İqtisad Universiteti”. – 173 səh.

17. S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov (2015) “Xidmət sahələrində mühasibat (maliyyə) uçotu” Bakı,
18. S.Y.Müslümov və R.Y.Kazımov (2011) “Maliyyə təhlili” (Dərslik), Bakı, “Azərneşr”. – 312 səh.

Rus dilində

1. А.Д.Шеремет, Е.В.Негашев (2008) “Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций” Москва, “ИНФРА-М”. – 208 стр.
2. М.И Баканов, М.В Мельник, А.Д Шеремет (2007) “Теория экономического анализа” Москва, “ИНФРА-М”. – 536 стр.

İngilis dilində

1. M.D.Levinson (2002) “Financing Transportation Networks (Transport Economics, Management, and Policy)” Cheltenham, “Edward Elgar Publishing, Inc.”. – 232 p.
2. J.M.Wahlen, S.P.Baginski, M.Bradshaw (2014) “Financial Reporting, Financial Statement Analysis and Valuation” Boston. -1200 p.
3. S.H.Penman (2013) “Financial Statement Analysis and Security Valuation” Singapore. - 760 p.
4. J.Alexander (2018) “Financial Planning & Analysis and Performance Management” New Jersey, “Wiley&Sons” - 640 p.
5. M.Samonas (2015) “Financial Forecasting, Analysis and Modelling: A Framework for Long-Term Forecasting” UK, “Wiley&Sons” - 232 p.
6. Krishna G.P, Paul M.H, Erik P (2013) “Business Analysis And Valuation” UK, “Cengage Learning EMEA” – 674 p.
7. Nelling E (2011) “Business Valuation” USA, “McGraw-Hill Companies” – 198 p.

Türk dilində

1. Çabuk.A və başqaları (2013) “Finansal Tablolar Analizi” T.C “Anadolu Üniversitesi” – 218 sayfa.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: “Bakı Metropoliteni” QSC-nin mühasibat balansının trend təhlili	46
Cədvəl 2: “BakuBus” MMC-nin mühasibat balansının şaquli təhlili	48
Cədvəl 3: Mütləq likvidli balans	52
Cədvəl 4: Rentabelliyn qiymətləndirilməsi matrisi	84

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Likvidlik piramidi.....	50
Şəkil 2: Rentabellik əmsalları	62
Şəkil 4: Satışın rentabelliynin artması və səbəbləri.....	65
Şəkil 5: Satışın rentabelliynin azalması və səbəbləri	66